INDLEDNING

TIL

DET GAMLE TESTAMENTES

ENKELTE SKRIFTER.

AF

LIC. DR. **H. L. STRACK,**
PROF. I THEOLOGI VED BERLINS UNIVERSITET.

OVERSAT AF CAND. THEOL. **F. F. MUNCK.**

Georg Nielsen
1889.

KJØBENHAVN.
GYLDENDALSKE BOGHANDELS FORLAG.
Trykt hos J. Jørgensen & Co., (M. A. Hannover).
1888.

INDLEDNING

TIL

DET GAMLE TESTAMENTES

ENKELTE SKRIFTER.

AF

LIC. DR. H. L. STRACK,
PROF. I THEOLOGI VED BERLINS UNIVERSITET.

OVERSAT AF CAND. THEOL. **F. F. MUNCK.**

KJØBENHAVN.
GYLDENDALSKE BOGHANDELS FORLAG (F. HEGEL & SØN).
Trykt hos J. Jørgensen & Co., (M. A. Hannover).
1888.

Nærværende Skrift er en Oversættelse af Stracks Indledning til det gamle Testamentes enkelte Skrifter (og Apokryferne) i Zöcklers Handbuch der theologischen Wissenschaften (2. Udg. Nørdlingen, 1885) I, S. 124—173 og 194—210. Kun faa Forandringer ere foretagne. Den vigtigste er en fuldstændig Omarbejdelse af Redegjørelsen for Dillmanns Standpunkt i Pentateuchspørgsmaalet, foretagen paa Grundlag af hans nyeste Værk: Die Bücher Numeri, Deuteronomium und Josua (1886). Desuden ere de vigtigste siden 1885 udkomne Værker optagne i Literaturoversigterne.

December 1887.

Overs.

Den gammeltestamentlige Indlednings-videnskabs Historie.

Oldtidens Skriftforskning satte sig som dens theologiske Literatur i det Hele overvejende praktiske Formaal; derfor kan det ikke undre os, at der i den Tid ikke blev skrevet nogen streng videnskabelig eller endog blot systematisk Indledning til Studiet af den hellige Skrift. Origenes († 254) fortjener Opmærksomhed særlig paa Grund af hans værdifulde Arbejde paa Septuagintas Text (Hexapla). Enkelte Bemærkninger om Kanons Historie finder man hos Epiphanius († 403). Hieronymus († 420) fremmede Skriftforstaaelsen ikke blot gjennem sin Oversættervirksomhed, men ogsaa ved Kommentarer og Skriftet: Quaestiones in Genesin; hans Fortaler, Summarier og Brevet til Paulinus indeholde værdifuldt Materiale til den gammeltest. Indledning. Augustins fortræffelige Skrift: De doctrina Christiana, som indtager en Æresplads i Hermeneutikens Historie, maa her nævnes paa Grund af den Opregning af canonicae scripturae, som findes i II, 10. Den første, som sammenstillede et brugbart Materiale til Indledning i de hellige Skrifters Læsning og gjorde dette paa en Maade, der nogenlunde stemmer med

vort Formaal, var den fra Afrika stammende Retslærde Junilius (ikke Biskop, men Justinians Quaestor sacri palatii i Konstantinopel, † c. 552). Hans Instituta regularia divinae legis, der hvile paa Meddelelser fra Perseren Paulus og altsaa gjengiver Theodor af Mopsuestias Anskuelser, ere en Slags theologisk Encyklopædi. Den første (kortere) Del I, 2—10 er en almindelig Indledning i begge Testamenters hellige Skrift. Der behandles fornemmelig fem Punkter: Den hellige Skrifts Sprogform, Autoritet, Forfattere, Stil og Ordning. Ikke meget senere, men allerede med Benyttelse af Instituta skrev Cassiodorius Senator et stort Værk, hvis første, herhen hørende, Del man plejer at citere under Titlen De Institutione divinarum literarum. Kap. 1—9 handle om den hellige Skrifts Udlæggere (1—6 G. T., 7—9 N. T.), Kap. 10 om de sex modi intelligentiae (Indledninger, Udlægninger, Fædrenes Skrifter, Samtale med Ældre), Kap. 12—14 om divisio scripturae divinae (d. v. s. om Kanon efter Hieron., Aug. og en gammel Italacodex), Kap. 15 om Textkritik (Berettigelsen til at forandre i Afskrifterne).

I Middelalderen herskede en dels mystisk-asketisk, dels skolastisk Skriftforskning. Vi minde her kun om 6te Bog af Isidorus Hispalensis' († 636) Etymologiarum libri XX og om 4de—6te Bog af Hugo af St. Victors († 1141) Eruditio didascalica, en Slags Indledning til den hellige Skrift og Kirkehistorien, som i Methode følger Cassiodor og Isidor, men hvad Materialet angaar særlig Hieronymus.

Den ældste „Indledning" fra nyere Tid, Isagoga af Dominikaneren Santes Pagninus fra Lucca († 1541) har nu kun Interesse for os ved sin Titel. Et væsentligt Fremskridt repræsenterer Sixtus af

Sienas († 1599) ofte optrykte Bibliotheca sancta, hvis Indhold vi derfor her kortelig ville antyde. Bog I: Efterat have inddelt de Skrifter, der skulle behandles, i protokanoniske, deuterokanoniske (f. Ex. Ester, Tobi, Tilsætningerne til Daniel) og apokryfe (f. Ex. 3. og 4. Esra og 3. og 4. Makk.), behandler Sixtus de til hver af disse Afdelinger henhørende Bøgers eller Stykkers Antal, Rækkefølge, Inddeling, Autoritet, Forfatter, Indhold og Kronologi. II: De scripturis et scriptoribus, quorum in sacris voluminibus fit mentio (indeholdende meget, som man ikke vilde søge dér). III: De arte exponendi sacrosancta volumina. IV: De catholicis sacrorum voluminum expositoribus (alfabetisk). Tillæg: a) Rabbinske Udlæggere, b) om falske Overskrifter, ved hvilke mange Værker fejlagtig ere blevne henførte til bestemte Fædre eller Lærere i Kirken. I V omtales 264 ældre Udlægninger af G. T. I VI 347 for N. T.s Vedkommende. VII: Bekæmpelse af kætterske Anskuelser om N. T. og enkelte Bøger i samme (særlig deres kanoniske Dignitet og Integritet), fornemmelig ud fra Kirkefædrene. VIII: Det samme for G. T.s Vedkommende.

Skriftforskningen fra Reformationen til ind i det 17de Aarh. karakteriseres af en overvejende dogmatisk Betragtningsmaade: mange Spørgsmaal, som høre ind under Indledningen, komme til Behandling i den hvasse Strid, som førtes mellem Protestanter (Calvin, M. Chemnitz, Matth. Flacius, Dav. Pareus, Dan. Chamier, Joh. Gerhard, Mich. Walther) og Katholiker (Wilh. Lindanus, Bellarmin) angaaende Læren om den hellige Skrift. Væsentlig dogmatisk-polemisk Karakter har ogsaa det almindelige Indledningsværk af Andreas Rivetus (Prof. i Leiden og Breda i Nordbrabant,

† 1643). Ved Siden heraf dreves et ivrigt Studium af Hebraisk og dermed beslægtede Sprog, særlig hos Protestanterne.

Vejen til en kritisk Betragtning af G. T. blev banet af to franske Lærde, den Reformerte Lud. Capellus (Prof. i Saumur, † 1658) og Katholiken Joh. Morinus (Oratoriefader i Paris, † 1659), som med Held bekæmpede den paa den rabbinske Tradition hvilende Tro paa den massoretiske Texts absolute Uangribelighed og den hebraiske Punktations Oprindelighed (meget høje Alder). Epokegjørende for den højere Kritiks Vedkommende blev Benedikt de Spinoza og Richard Simon.

B. Spinozas (1632—1677) Resultater bære vel tydelige Mærker af hans pantheistiske Standpunkt, ifølge hvilket der hverken gives Aabenbaring eller Under eller Spaadom; dog lader det sig ikke benægte, at der blandt hans Domme findes ikke faa rigtige, som nutildags ere almindelig anerkjendte, i mange Tilfælde ogsaa uden at man tænker paa Oprindelsen. Kritiken har den Opgave at udforske de enkelte Bøgers Oprindelse, deres Texts Historie og Kanons Historie. I Tilslutning til enkelte af Abr. ibn Esra som mistænkelige betegnede Steder i Thora'en, som han supplerede med nogle andre, bekæmpede han Pentateuchens mosaiske Affattelse; i Num. 21, 14 smlgn. med Ex. 17, 14, i Ex. 24, 4. 7 og i Deut. 1, 5. 31, 9 fandt han Antydninger af Moses virkelige Forfattervirksomhed. I Jos., Dom., Sam. og Kg. viser meget hen til en senere Affattelse. Bøgerne fra Gen. til 2 Kg. udgjorde et stort, sammenhængende, historisk Værk af én Forfatter (formodentlig Esra), som helt igjennem forfølger det Formaal at give Moses Ord og Forordninger og at bevise dem som

sande ved Begivenhedernes Udfald. Denne Forfatters Arbejde har, som det endnu kan spores, væsentlig bestaaet i at samle Materiale fra forskjellige Forfattere; en gjennemført Ordning og en Udjævning af Modsigelserne har han ikke naaet. Krønikernes Bøger ere skrevne længe efter Esra, maaske efter Templets Fornyelse under Judas Makkabæus. De profetiske Skrifter bestaa af Fragmenter, som ere samlede fra forskjellige Bøger, og hvis Rækkefølge paa mange Steder er urigtig. Før Makkabæer-Tiden vare de hellige Skrifter ikke samlede til en Kanon.

Richard Simon (f. 13de Maj 1638 i Dieppe, indtil 1678 Oratoriefader i Paris, † 1712) udmærker sig ved stor Lærdom, skarp Forstand og Søgen efter videnskabelig Sandhed; ellers viste han rigtignok i flere Henseender Mangel paa Sandhedskjærlighed. Hovedbetydningen af hans berømteste Værk, Histoire Critique du Vieux Testament, ligger deri, at det sammenfattede Resultaterne af Capellus', Morinus', Spinozas og andres Arbejder, tillige med en bedre Begrundelse af mange Punkter, og derved saavelsom ved sin videnskabelige og aandfulde Fremstilling virkede ualmindelig vækkende. Ogsaa Bogens Konfiskation i Frankrig og Simons ligesaa skarpe som snare Polemik mod sine literære Modstandere bidrog meget til at vække stor Opmærksomhed for Histoire Critique. For rigtigt at forstaa Skriften maa man vide, hvorledes de hellige Bøger ere blevne sammensatte, og paa hvilken Maade de ere blevne bevarede til nu. Derfor behandler Forf. i den første og for os vigtigste Bog af sit Værk „den hebraiske Bibeltext fra Mose til vor Tid“ (S. 1—179, Rotterd. Udg. 1685). Med de enkelte Bøgers Oprindelse beskjæftiger han sig saare lidt, — idet han kun med Hensyn

til Pent. søger nogenlunde udførlig at bevise, at den i sin foreliggende Skikkelse ikke kan være forfattet af Mose, — og indskrænker sig til i de første Kapitler at udvikle i det væsentlige følgende Theori. I alle Orientens Stater har der været officielle Historiografer. Saaledes har det ogsaa, sandsynligvis fra Moses Tid, været Tilfældet hos Hebræerne, kun med den Forskjel, at de hos disse vare inspirerede, vare Profeter. Disse Historikere optegnede ikke blot det, som var vigtigt for deres egen Tid, men forandrede, forkortede og forøgede ogsaa det, der var skrevet af deres Forgængere, efter hvad de fandt for godt paa Grund af Tidsforholdene. Esra eller sandsynligvis endnu Senere samlede alt og frembragte af det dem foreliggende Materiale, som de benyttede med stor Frihed, vort Gamle Testamente. Kap. 10—12: Den samaritanske Pentateuch; 13—15: Hebraisk Skrift og Sprog; 16—29: Den hebraiske Bibels Texthistorie efter dens endelige Redaktion; 30—31: Studiet af Grammatik hos Jøderne. II Bog (S. 180—351) beskjæftiger sig med Oversættelserne af Biblen. III Bogs Hovedthema (S. 352—510) er en historisk Fremstilling af Skriftudlægningen. To Tillæg: De vigtigste Udgaver af Biblen (S. 511—534) og en Fortegnelse over jødiske Forfattere og Skrifter (S. 535—546).

Den lærdeste og omfangsrigeste, men i mange Henseender dogmatisk hildede, Sammenstilling af det hele Indledningsmateriale fra det 18de Aarh.s første Halvdel er forfattet af Joh. Gottlob Carpzov (Prof. i Leipzig, fra 1730 Superintendent i Lübeck, † 1767). (Den er endnu en brugbar Haandbog; begge Buxtorf'ernes Skrifter og Huetius' Demonstratio evangelica ere stærkt benyttede). Han bekæmper

ivrigt, men ikke altid træffende Spinoza og R. Simon. Det omtrent samtidig udkomne Bibliotheca Hebraea af Hamburgerpræsten Joh. Christophorus Wolf (1683—1739) udmærker sig fornemmelig ved en stor Mængde literære Henvisninger. Under Paavirkning af Spinoza, R. Simon og Joh. Sal. Semler paa den ene Side og Herders Aand, Fremstillingsmaade og orientalsk-theologiske Arbejder paa den anden Side skrev Joh. Gottfried Eichhorn (Prof. i Göttingen, † 1827) sin Indledning, som har vundet stor og fortjent Anerkjendelse og endnu i vore Dage i mange Henseender yder værdifuld Tjeneste.

Fra den nyere og nyeste Tid nævne vi her, idet vi forøvrigt henvise til den følgende Literaturoversigt (smlgn. ogsaa Pentateuchkritikens Historie S. 18—27), foruden Heinr. Ewald (Prof. i Göttingen, 1803—1875; Gesch. des Volkes Israel, Propheten des Alten Bundes, Dichter des A. B.) to traditionel-apologetiske Indledningsværker af Heinr. Andr. Christ. Hävernick (Prof. i Königsberg, † 1845) og Karl Friedr. Keil, samt to historisk-kritiske af Wilh. Martin Leberecht de Wette (Prof. i Berlin og Basel, 1780—1849) og Eduard Reusz (Prof. i Straszburg).

Ludwig Diestel, Gesch. d. A. T. in d. christl. Kirche. Jena 1869.

C. Siegfrid, Die Aufgabe d. Gesch. d. alttest. Auslegung in der Gegenwart. Jena 1876.

Literaturangivelser findes i de fleste Indledningsværker. Smlgn. desuden:

Joh. G. Rosenmüller (Prof. og Superint. i Leipzig, † 1815), Historia interpretationis librorum sacrorum in ecclesia christiana. B. 1—2 Hildburgh. 1795 og 98. B. 3—5 Lpz. 1807—14 (gaar til Videnskabernes Gjenfødelse).

Ernst F. K. Rosenmüller (Prof. i Lpz., † 1835), Handbuch für d. Lit. der bibl. Kritik u. Exegese, Gött. 1797—1800. 4 B. (ikke fuldført).

G. Wilh. Meyer († 1816), Gesch. d. Schrifterklärung seit d. Wiederherstellung der Wissenschaften, Gött. 1802—1809. 5 B.

Hieronymus. Quaestiones in Genesin er sidst trykt som Tillæg til: Genesis Graece. E fide editionis Sixtinae .... ed. P. A. de Lagarde. Lpz. 1868.

Hans Fortaler etc. findes i: Biblia sacra Latina Veteris Testamenti Hieronymo interprete, udg. af Heyse og Tischendorf, Lpz. 1873, p. XXVII—LXXI.

Ἀδριανοῦ εἰσαγωγὴ εἰς τὰς θείας γραφάς (væsentlig hermeneutisk; smlgn. Ad. Merx, Eine Rede von Auslegen insbesondere des A. T.'s, Halle a. S. 1879, S. 64—68). I Critici sacri, London 1660, B. VIII, Sp. 11—23, og hos I. P. Migne, Patrologia Graeca, B. 98, Sp. 1273—1312 er den første Udgave (af David Hoeschel, Augsb. 1602) optrykt paany.

Junilius: Den bedste Udgave af Instituta regularia divinae legis findes i: Heinr. Kihn, Theodor v. Mopsuestia u. Junilius Africanus als Exegeten, Freib. i. B. 1880, S. 456—528.

Cassiodorius, De institutione divinarum litterarum findes hos Migne, Patrologia Latina, B. 70, Sp. 1105—1150.

Isidorus. Sjette Bog af Etymologiae staar i tredie Bind af Faustinus Arevalus' Udgave (Rom 1797).

Hugo af St. Victor, S. Werke, B. 3 (Venedig 1588, Rouen 1648).

Santis Pagnini Lucensis, praedicatorii ordinis, Isagoge ad sacras literas Liber unicus. Ejusdem Isagoge ad mysticos sacrae scripturae sensus Libri XVIII. Lugd. 1536, fol.

Bibliotheca sancta a. f. Sixto Senensi ordinis praedicatorum ex praecipuis catholicae ecclesiae auctoribus collecta et in octo libros digesta. Köln 1626. (Neapel 1742).

Striden angaaende Læren om den hellige Skrift:

Joh. Calvin, Institutio religionis Christianae, Bog I, Kap. 6—10. Braunschweig 1869.

Martin Chemnitz, Examen concilii Tridentini. Berlin 1862.

Matth. Flacius Illyr., Clavis scripturae sacrae, seu de sermone sacrarum litterarum. Basel 1567.

(David Pareus). De scripturae praestantia, dignitate, auctoritate, perfectione, perspicuitate et vero usu. Zürich 1571.

Dan. Chamier (†1621), Panstratiae catholicae sive controversiarum de religione adversus pontificios corpus tomis quatuor distributum. Genf 1626.

Joh. Gerhard, Loci theologici, B. I, Jena 1610, 4°, sidst Berlin 1864; desuden: Exegesis sive uberior explicatio articulorum de scriptura sacra, de Deo et de persona Christi. Jena 1625.

Mich. Walter († 1662), Officina biblica noviter adaperta, in qua perspicue videre licet, quae scitu cognituque maxime sunt necessaria de sacra scriptura in genere et in specie de libris ejus canonicis, apocryphis, deperditis, spuriis, Lpz. 1636, Wittenb. 1668 (smlgn. Walch, Biblioth. theol. sel. III, 82).

Wilh. Lindanus, Panoplia evangelica s. de verbo Dei evangelico libri V, Köln 1560, fol.

Rob. Bellarmin, Disputationes de controversiis christianae fidei adversus hujus temporis haereticos. B. I. Rom 1581

Andr. Rivetus, Isagoge seu introductio generalis ad scripturam sacram Veteris et Novi Test. Leiden 1627.

Abr. Calov († 1686), Criticus sacer biblicus de sacrae scripturae auctoritate, canone, lingua originali, fontium puritate ac versionibus praecipuis, imprimis vero vulgata latina et graeca LXX interpretum, Wittenb. 1673

Joh. Heinr. Hottinger († 1667), Thesaurus philologicus seu clavis scripturae. 2 forøg. Opl. Zürich 1659.

Brian Walton (†1661), Prolegomena zur Londoner Polyglotte. 1657 fol. Separatudg. ved J. H. Heidegger: B[i] W[i] biblicus adparatus chronologico-topographico-philologicus, Zürich 1673 fol. De literaturhistoriske Afhandlinger ere udkomne særligt under Titel: B[i] W[i] in biblia polyglotta prolegomena praefatus est Io. Aug. Dathe, Lpz. 1777.

Spinoza, Tractatus theologico-politicus, continens disputationes aliquot quibus ostenditur libertatem philosophandi non tantum salva pietate et reipublicae pace posse concedi, sed eandem nisi cum pace reipublicae ipsaque pietate tolli non posse. (Derpaa som Motto 1 Joh. 4,13). Hamburgi.

Apud Henricum Künrath 1670. Den udkom anonym, og Angivelsen af Trykkestedet er vildledende, thi Bogen blev trykt i Amsterdam hos Christoph Conrad. I Benedicti de Spinoza opera, ed. H. F. G. Paulus, findes Traktaten i B. I, 141—428 (Jena 1802); en tysk Overs. er givet i: B. de Spinoza's sämmtliche Werke. Aus. d. Lat. v. B. Auerbach, 2. Opl. I, 137—418 (Stuttg. 1871). For os er særlig Kap. 8—10 af Vigtighed.

Siegfried: Spinoza als Kritiker und Ausleger des A. T. Berlin 1867.

R. Simon. Histoire Critique du Vieux Testament. Af den første konfiskerede Udgave (Paris 1678) ere kun meget faa Exemplarer bevarede. Den bedste Udgave er den af Forf. selv besørgede: Rotterdam (Reinier Leers) 1685 med Fortale og Register.

Ang. R. S. kan smlgn.'s en Afhandling af K. H. Graf i: Beitr. zu d. theol. Wissenschaften von den Mitgliedern der theol. Gesellschaft zu Straszburg, 1. Hefte, Jena 1847, S. 158—242, og særlig A. Bernus. 1) Richard Simon et son Histoire Critique du Vieux Testament. La critique biblique au siècle de Louis XIV., Lausanne 1869, 2) Notice Bibliographique sur Richard Simon, Basel 1882.

Joh. Gottl. Carpzov, 1) Introductio ad libros canonicos bibliorum V^{is} T^{i} omnes, praecognita critica et historica ac autoritatis vindicias exponens, Lpz. 1741, 3. Opl. (Speciel Indl.). 2) Critica sacra V^{is} T^{i}, Lpz. 1748, 2. Opl. (Alm. Indl.).

Joh. Chr. Wolf, Bibliotheca Hebraea, Hamburg, B. II (1721), S. 1—657. IV (1733), S. 1—320.

Joh. Sal. Semler (1725—1791), Abhandlung von freier Untersuchung des Kanons, Halle 1771—75, 4 B. Apparatus ad liberalem V^{is} T^{i} interpretationem, Halle 1773.

J. G. Eichhorn, 1) Einleitung in das A. T., 4 Opl. Gött. 1823—24, 5 B. (3199 S.). 2) Einl in die apokryph. Schriften des A. T., Lpz. 1795. Desuden: Repertorium f. bibl. u. morgenl. Literatur, Gött. 1777—86, 18 B. og: Allgemeine Bibliothek der bibl. Literatur, Lpz. 1787—1801, 10 B.

Joh. Dav. Michaelis († 1791), Einleitung in die göttlichen Schriften des Alten Bundes. Hamburg 1787, (kun 1 Del er kommen, rettet mod Eichh.).

Georg Lorenz Bauer († 1806), Entwurf einer Einleitung in die Schriften des alten Testaments. Nürnberg u. Altdorf

1794. Først tredie Opl. (1806) har Titlen: Entw. e. historisch-kritischen Einl. in die Schr. o. s. v. (Han slutter sig til Eichh.).

Værkerne fra det 19de Aarh. anføre vi kronologisk, eftersom de ere udkomne:

1817. De Wette, Lehrbuch der histor.-krit. Einl. in die kanon. u. apokr. Bücher des A. T. Berlin. 7 Opl. 1852 (smlgn. under Aar 1869).

Beiträge zur Einl. in das Alte Testament. Første Bind: Kritischer Versuch über die Glaubwürdigkeit der Bb. der Chronik mit Hinsicht auf die Geschichte der Mosaischen Bücher und Gesetzgebung, Halle 1806. Andet Bind: Kritik der Israelitischen Geschichte (Første Del: Kritik der Mosaischen Geschichte). Halle 1807. — Rud. Stähelin, W. M. L. de Wette nach seiner theologischen Wirksamkeit und Bedeutung geschildert, Basel 1880.

1818. Thom. Hartwell Horne, An introduction to the critical study and knowledge of the holy scriptures, London, 3 B. 10. Opl. 1856 følg. (B. 2: The text of the O. T., 1860, bearbejdet af Sam. Davidson).

1836. H. A. Chr. Hävernick, Handbuch der histor.-krit. Einl. ins A. T. I—III. Erlangen 1836—1849. — I i 2. Opl. ved C. F. Keil, 1854—56.

1843. H. Ewald, 1) Gesch. des Volkes Israel, 3. Udg. 1864—68, 7. B. (desuden: Die Alterthümer des V. I., 1866), af hvilke særlig de første fire høre herhen.

2) Die poet. Bücher des A. T. erklärt, Gött. 1835—39, 4 Dele. Samme i ny Bearbejdelse med Titlen: Die Dichter des A. Bundes erkl., I, 1: Allgemeines üb. die hebr. Dichtkunst und über das Psalmbuch, 1866; I, 2 (3. Udg.): Die Ps. u. d. Klaglieder, 1866; II: Die salomon. Schr.. 1867; III: Ijob, 1854.

3) Die Propheten des A. B. erklärt, Stuttg. 1840—41, 2 B. Samme i ny Bearbejdelse, Gött. I: Jes. mit den übrigen älteren Propheten, 1867; II: Jer.. Ez. u. Zeitgenossen, 1868; III: Die jüngsten Proph. (og Baruch, Dan.), 1866.

4) Jahrbücher der bibl. Wissenschaft, Gött. 1848—65, 12 Dele.

1853. C. F. Keil, Lehrbuch der hist.-krit. Einl. in die kan.

(fra 1859 u. apokryphischen) Schriften des Alten Testamentes. Frkf a. M. 3. Opl. 1873.

1860. Friedr. Bleek (Prof. i Bonn, † 1859), Einl. in das A. T. 3 Opl. ved Ad. Kamphausen, 1870.

4 Opl. (1878) er bearbejdet af J. Wellhausen. 5 Opl. ved samme, 1886.

1861. Abr. Kuenen, 1) Historisch-kritisch onderzoek naar het outstaan en de verzameling van de boeken des ouden verbonds. I—III. Leiden 1861—65. I 2. Udg. (hvoraf er udkommen I, 1—2 (1885—87); — oversat paa tysk af Weber, Lpz. 1887) staar K. paa det grafske Standpunkt

2) De Godsdienst van Israel tot den Ondergang van den Joodschen Staat, Harlem 1869—70, 2 B.

3) De vijf Boeken van Mozes, Leiden 1872.

4) Les origines du texte masoréthique de l'Ancien Testament. Examen critique d'une récente hypothèse par A. Kuenen. Trad. du Hollandais par A. Carrière. Paris 1875.

5) De profeten en de profetie onder Israël. Historisch-dogmatische Studie, Leiden 1875, 2 B.

6) Over de mannen der Groote Synagoge (Særtryk af Verslagen en Mededeelingen der K. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, 2de Reeks, Deel VI), Amsterd. 1876.

7) Flere Afhandlinger i Theologisch Tijdschrift efter 1870.

1862. J. J. Stähelin, Specielle Einl. in die kanon. Bb. des A. T., Elberfeld.

1862. Sam. Davidson, 1) An introduction to the O. T., critical, historical and theological, London 1862—63, 3. B.

2) The canon of the Bible: its formation, history and fluctuations. 3 Opl. London 1880.

1868. Theod. Nøldeke, 1) Die Alttestamentliche Literatur in einer Reihe von Aufsätzen dargestellt. Lpz. 1868.

2) Untersuchungen zur Kritik das A. T., Kiel 1869.

1869. Eb. Schrader, Achte durchgehends verbesserte, stark vermehrte u. z. T. gänzl. umgestaltete Ausgabe der Einl. v. De Wette Berlin.

1878. Paul Kleinert, Abrisz der Einl. zum Alten Testament in Tabellenform. An Stelle der dritten Ausgabe von Hertwigs Einleitungstabellen neu bearbeitet Berlin.

1878. J. Wellhausen. Smlgn. ovenfor under Aar 1860 og nedenfor S. 31.

1881. W. Robertson Smith (tidligere i Edinburg, nu i Cambridge), 1) The Old Testament in the Jewish Church, Edinburg 1881.

2) The Prophets of Israel and their Place in History, Edinburg 1882.

3) Forskjellige Artikler i Encyclopaedia Britannica, 9. Opl. (R. Smith er en ivrig Tilhænger af Wellhausen).

1881. Ed. Reusz, Geschichte der heil. Schriften Alten Testaments. Braunschweig.

1882. John A. Crosz, Introductory Hints to English Readers of the Old Testament, London 1882, X.

1883. Will. Henry Green (i Princeton, N. I.), Moses and the Prophets. New-York.

Katholske Forfattere. Joh. Jahn († 1816), Einl. in die Göttl. Bb. des A. T. 2. fuldstændig omarbejdede Udg. 1802—1803.

J. G. Herbst († 1836), Hist.-kr. Einl. in die heil. Schr. des A. T., hrsg. v. B. Welte, Karlsruhe u. Freib. I—II, 1840—44.

I. M. Augustin Scholz († 1852), Einl. in die hl. Schr. des A. u. N. T.'s I—III, Köln 1844—48, (ufuldendt).

Dan. Bon. Haneberg, Gesch. der bibl. Offenbarung als Einl. ins A. u. N. Test. 4. Opl. Regensb. 1876.

F. H. Reusch, Lehrbuch der Einl. ins A. T. 4. Opl. 1870.

Franz Kaulen, Einl. in die heil. Schrift A. u. N. T.'s I—II, 1876—81. 2. Udg. I, 1884.

Frants Buhl, Den gammeltestamentlige Skriftoverlevering (I. Kanons Historie, II. Tekstens Historie). Kjøbenhavn 1885.

Ang. den øvrige nordiske Literatur paa dette Omraade, se sidstnævnte Værk, S. 4.

---

1. Pentateuchen.*)

Navn og Indhold.

Navne. Bibelske: הַתּוֹרָה (Neh., ogsaa senere meget sædvanligt), סֵפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה, תּוֹרַת מֹשֶׁה og סֵפֶר מֹשֶׁה; i Talmud og hos Rabbinerne חמשה חומשי התורה: Lovens fem Femtedele. Græske: ὁ νόμος (N. T.) og ἡ Πεντάτευχος sc. βίβλος (Origenes). Latinske: Pentateuchus (Tertull.). — De enkelte Bøgers Navne. Hebraiske, dels efter Begyndelsesordene: 1. בְּרֵאשִׁית, 2. שְׁמוֹת eller וְאֵלֶּה שְׁמוֹת, 3. וַיִּקְרָא, 4. בְּמִדְבַּר eller וַיְדַבֵּר, 5. דְּבָרִים eller אֵלֶּה הַדְּבָרִים, dels efter Hovedindholdet: 3. תּוֹרַת כֹּהֲנִים (Mischna), 4. חֹמֶשׁ הַפְּקוּדִים Mønstringernes Bog (bab. Talm. Sota 36b Beg.), 5. מִשְׁנֵה תּוֹרָה (f. Ex. i Massoraen). Græske (Melito fra Sardes) og latinske: Γένεσις, Ἔξοδος, Λευιτικόν Leviticus, Ἀριθμοί Numeri, Δευτερονόμιον. — Femdelingen er ældre end LXXs Oversættelse, sandsynligvis ogsaa ældre end den vistnok under Paavirkning af Femdelingen paa Nehemjas Tid gjorte Redaktion af den femdelte Psalmebog.

*) Smlgn. Forf.s Artikel i Herzogs Realencyklopædi[2] XI, 437—460.

Indhold. I Almindelighed: Fortælling om Guds Riges Grundlæggelse paa Jorden og i Israel fra Skabelsen til Moses Død og Lovene for Guds Rige i Israel. — I det Enkelte: I) Gen. *1—11* Urhistorien: Skabelsen, Paradiset, Synden, Syndfloden, Folketavlen 10, Sprogforvirringen, Overgang til II) Gen. *12—50*: Patriarkhistorien: a) 12—25, 18 Abraham. Melchisedek 14, Pagtslutningen 15, Omskjærelsen 17, Sodom og Gomorrha 19, Abrahams Prøvelse 22, Erhvervelsen af en Arvebegravelse (Forbillede paa Israels Folks senere Indtagelse af det hellige Land) 23, som Tillæg 25, 12—18 Ismaels Efterkommere. b) 25, 19—36 Isaak. Fra 27 drejer Fortællingen sig mest om Jakob (Dina og Sichem 34), Tillæg 36: Esaus Efterkommere. c) 37—50 Jakob. Med Undtagelse af 38 (Thamar) og 49 (Jakobs Velsignelse) er Josef Hovedpersonen. Jakob og hans Hus drager til Ægypten (Gosen) 47. Jakobs og Josefs Død. III) Ex. *1—15, 21* Israels Befrielse og Redning: a) 1—2 Israels Fremvæxt til et stort Folk: Underkuelsen i Ægypten, Moses Fødsel og Bevarelse. b) 3—7, 7 Mose kaldes af Gud og sendes til Farao. c) 7, 8—11 Undergjærningen, som skal bekræfte Moses Sendelse, de 9 forberedende Plager, Forkyndelsen af den tiende. d) 12—13, 16 de ægyptiske Førstefødtes Død, Udgangen af Ægypten og de dermed forbundne Love om Passah og Mazzoth samt om de Førstefødtes Indvielse til Herren. e) 13, 17—15, 21 Overgangen over det røde Hav og Redningen fra de forfølgende Ægyptere, Triumfsang. IV) Ex. *15, 22—24, 11* Toget til Sinai og Pagtslutningen: a) Ex. 15, 22—18 Toget til Sinai, Gud som Opholder (16) og som Hjælper mod Amalek (17). b) 19—24, 11 Pagtslut-

ningen ved Sinai (Dekalogen 20, 1 følg.). V) Ex. *24, 12—34* Fortsættelsen af Anordningerne fra Gud bliver afbrudt ved Folkets Frafald. Pagtens Gjenoprettelse: a) 24, 12—31, 17 Bestemmelser særlig om Tabernaklet. b) 31, 18—34 Folket falder fra (Guldkalven), men antages igjen af Gud paa Moses Forbøn (Aabenbaring af Gud som den barmhjærtige og naadige 34, 6—7). VI) Ex. *35* til Num. *10, 10* videre Bestemmelser og Indretninger ved Sinai: a) Ex. 35—40 Tabernaklets Opstilling og Indvielse. b) Lev. 1—7 Offerlovene, c) 8—10 Aharonidernes Præstedømme. d) 11—16 Forskrifter om Rent og Urent, den aarlige Forsoningsdag til Renselse fra al Urenhed (16). e) 17—27 forskjelligartede Paalæg, 18—20 Hellighedslove, 21—22 Præster og Ofre, 23 Festlove, 25 Sabbatsaar og Jubelaar, 26 afsluttende Formaning med Velsignelse og Forbandelse, 27 Løfter o. s. v. f) Num. 1—10, 10 Folkets Tælling og Lejrordning, de sidste Bestemmelser og Begivenheder før Opbrudet fra Sinai. VII) Num. *10, 11—22, 1*: Fra Sinai til Moab: a) 10, 11—14 fra Sinai til Kadesch, Folkets Forsyndelser; den Slægt, som drog ud fra Ægypten, skal med Undtagelse af Josua og Kaleb til Straf ikke komme ind i det forjættede Land, men efterhaanden dø ud under en mangeaarig Vandring. b) 15—19 Begivenheder og Love fra den 37aarige Vandring (16 Korah, Dathan og Abiram, 17 Aharons spirende Stav). c) 20—22, 1 fra Folkets Samling i Kadesch til Ankomsten paa Moabs Stepper (20 Mirjams Død, Mose taler ikke til Klippen, Aharons Død, 21 Kobberslangen, Sihon og Og). VIII) Num. *22, 2—36* Begivenheder og Love i Moab. a) 22, 2—24 Bileam. b) 25 Baal—Peor. c) 26 Fol-

kets ny Tælling. d) 27 Døtres Arveret, Josuas Indsættelse til Folkets fremtidige Fører. e) 28—30, 1 de daglige Ofre og Festdagenes Ofre. f) 30, 2—17 Løfternes bindende Kraft. g) 31 Sejr over Midianiterne (Bileam bliver dræbt). h) 32 Rubens, Gads og Manasses halve Stamme faa deres Besiddelser i Landet øst for Jordan. i) 33, 1—49 Fortegnelse over de Steder, hvor Folket under Vandringen havde slaaet Lejr. k) 33, 50—36 forskjellige Bestemmelser, der tage Sigte paa Besiddelsen af det forjættede Land (Kanaaniternes Fordrivelse, Landets Grænser og hvem der skulde fordele det, Levitstæderne, Fristederne, Arvedøtres Giftermaal). — Moses store Slutningstaler: IX) Deut. *1—4, 43*: Første Tale: a) 1, 1—4 indledende historiske Bemærkninger. b) 1, 5—4, 40 første Tale, hvori Mose særlig gjenkalder i Erindringen, hvad Folket havde oplevet paa det lange Tog gjennem Ørkenen for at lægge det Guds Lov alvorligt paa Hjærte. c) 4, 41—43 en Notits om de tre Tilflugtsteder for uforsætlige Drabsmænd i Landet øst for Jordan. X) Deut. *4, 44—26*: Anden Tale, indledet med a) 4, 44—49 Bemærkninger om den historiske Situation. b) 5—11 Talens første Del, af mere almindeligt Indhold: *α*) 5 Gjentagelse af Grundloven, Dekalogen. *β*) 6—11 Gud alene skal frygtes, elskes og æres (de tvende første Buds Indhold). c) 12—26 den anden specielle Del, som omhandler vigtige enkelte Bestemmelser: *α*) 12—16, 17 Israels Pligter mod Gud (Centralhelligdommen, Udryddelsen af alt, som kan forføre til Hedenskab, 14 om at undfly alle hedenske Skikke og urene Spiser; positivt: Tiende, Henstandsaar, Anvendelse af det Førstefødte af Oxer og Faar, de tre aarlige Hovedfester).

β) 16, 18—18 Den theokratiske Stats Embeder (Dommere og Retsplejen, 17, 14—20 Kongeloven, 18 Præster og Leviter, sande og falske Profeter). γ) 19—25 forskjellige Bestemmelser fra Folke-, Stats- og Privat-Retten (20 Krigsret, 21, 1—9 Soning af Mord, hvis Gjærningsmand ikke opdages). δ) 26 Anordning om Bønner ved Overrækkelsen af Førstegrøden og den Tiende, som hvert tredie Aar skal afgives; Slutningsformaning. XI) Deut. *27—30*: Tredie Tale: a) 27 efter Overgangen over Jordan skal Folket skrive Loven paa store Sten, bringe Brænd- og Takoffer og fra Garizim og Ebal udraabe Velsignelse over hver den, som holder Loven, men Forbandelse over hver den, som ikke holder den. b) 28, 1—68 Moses egen indtrængende Udvikling af denne Velsignelse og Forbandelse. c) 28, 69—30 Folket sværger højtidelig at adlyde Loven, hvis Overholdelse bringer Liv og Velsignelse. XII) Deut. *31—34* Moses Gjærnings og Livs Afslutning: a) 31 Mose overgiver Josua sit Embede og befaler, at Loven skal forelæses hvert syvende Aar ved Løvhyttefesten. Loven skal nedlægges ved Pagtens Ark. Indledning til den følgende Sang. b) 32 Moses Sang. Hans Død forkyndes. c) 33 Moses Velsignelse. d) 34 Moses Død og Begravelse.

Pentateuchkritikens Historie.*)

Synagogen (Filo, Josefus, Talmud) og den gamle Kirke **) anse Pentateuchen, delvis med udtrykkelig Udeladelse af de sidste 8 Vers, for et Værk af Mose. Angrebene paa det mosaiske Forfatterskab fra Celsus, Gnostikeren Ptolemæus og de pseudoklementinske Homilier (II, 40—52; III, 43. 47) foranledigedes udelukkende ved det Anstød, man tog af Indholdet ud fra dogmatiske Grunde. Isaak ben Jasus (11te Aarh., ikke at forvexle med den ogsaa Isaak Israeli kaldte Isaak ben Sulaiman, som levede 100 Aar tidligere) paastod Gen. 36, 31 følg. (mulig ogsaa andre Steder?) først affattet paa Josafats Tid og blev i den Anledning imødegaaet af Abraham ibn Esra (smlgn. W. Bacher, Abraham ibn Esra als Grammatiker, Straszburg 1881, S. 186; Derenbourg, Opuscules et traités d'Abou 'l Walid, Paris 1880, S. XIX Anm.). Denne sidste († 1167) ansaa uden Tvivl Pentateuchen som Helhed for et Værk af Mose (se Ex. 24, 4; Deut. 31, 22); enkelte Steder synes vel at have vakt

*) Foruden de større Indledningsværker og Diestels Gesch. des A. T. smlgn. endvidere A. Th. Hartmann, Historich-kritische Forschungen über die Bildung, das Zeitalter und den Plan der fünf Bücher Moses nebst einer beurtheilenden Einleitung und einer genauen Charakteristik der hebräischen Sagen und Mythen. Rostock u. Güstrow 1831, S. 1—67; Ad. Merx i Slutningsbemærkningen til 2. Opl. af Frdr. Tuchs Commentar über die Genesis, Halle 1871, S. LXXIX—CXXII. Meget kan ogsaa findes i H. Vuilleumiers Opsats (se Side 48). S. J. Curtiss, Sketches of Pentateuch Criticism, I (Pent.' Historie til Spinoza), Bibliotheca Sacra 1884, B. XLI, S. 1—23.

**) Smlgn. N. W. Wels, The ante-nicene Fathers and the mosaic origin of the Pentateuch, The Old Testament Student III (1884), 186—191.

hans Tvivl (Gen. 12, 6 o. a.), men det fremgaar ikke med Sikkerhed af hans Yttringer, at han har holdt dem for uægte. Andreas Bodenstein von Karlstadt var den første, som paa Grund af Stilen vovede at betvivle Pentateuchens mosaiske Affattelse: Den i Pentateuchen overleverede Lov erkjendte han som mosaisk; men tvivlsomt var det, fra hvem Stilen og Traaden i Fortællingen hidrørte, quoniam sepulto Mose filum orationis idem invenimus (libellus de canonicis scripturis § 85, smlgn. ogsaa § 81. 87. 89, Wittenberg 1520 og i Credners „Zur Geschichte des Kanons“, Halle 1847). Andreas Masius (Komm. zu Josua, 1574, Fort. S. 2 og til Jos. 19, 47) begrundede sin Anskuelse, at Pentateuchen i sin nuværende Skikkelse ikke kunde hidrøre fra Mose, men var bleven — i det mindste hist og her — udfyldt og omarbejdet af Esra eller en anden Gudsmand, særlig paa senere Navnes Forekomst (f. Ex. Dan-Lajisch). Paa lignende Vis Jacob Bonfrère i hans Pent.-Komm., Antw. 1625, S. 23. 93. Lidet betydende ere ogsaa Bemærkningerne af den engelske Deist Thomas Hobbes, Leviathan Kap. 33 (første Gang 1651, lat. Amsterdam 1670, S. 177). Opfinderen af den mærkværdige Præadamiter-Hypothese Isaak Peyrerius (Systema theologicum ex Praeadamitarum hypothesi 1655 [anonym og uden Trykkested], Bog IV, Kap. I; angaaende P. smlgn. O. Zöckler, Ztschr. f. die gesammte luth. Theol. u. Kirche 1878, S. 28—48) byggede vidtgaaende Slutninger paa Betænkeligheder, som enkelte Steder havde vakt hos ham. Om Spinozas Tractatus theologico-politicus og R. Simons Histoire Critique du Vieux Testament smlgn. ovenfor S. 8—10. — Lang Tid igjennem troede man — med Urette — at kunne afkræfte disse mod

Pentateuchens mosaiske Affattelse rettede Angreb ved Interpolationshypothesen, se Vuilleumier § 10—12 (Særtryk, S. 48—64).

Systematisk, videnskabelig Pentateuchkritik gjennem en literær Analyse gav først af alle Jean Astruc (f. 1684, † 1766 i Paris som Kongens Livlæge og Prof. i Medicin) i sine berømte „Conjectures sur les memoires originaux dont il paroit que Moyse s'est servi pour composer le livre de la Genese" (Brüssel 1753, 525 S.). Allerede Ældre, f. Ex. Vitringa, havde opstillet den meget nærliggende Hypothese, at Mose havde benyttet ældre Kilder ved Affattelsen af Genesis. Astruc paastod nu, at disse af Mose ikke vare blevne egentlig gjennemarbejdede, men snarere sammenstillede uden væsentlige Forandringer, og forsøgte endvidere, ud fra den ejendommelige Brug af Gudsnavnene (i lange Afsnit alene Elohim, i andre ligesaa udelukkende Jahve) at udskille Kilderne fra hinanden: To Hovedkildeskrifter, nemlig et Elohim-Urkildeskrift A, som ogsaa omfattede begge de første Kapitler i Exodus, og et Jahve-Urkildeskrift B, foruden flere (10, nøjere 9) sjeldnere benyttede Kildeskrifter, som kunde kjendes paa andre Særejendommeligheder (smlgn. Ed. Böhmer Herzogs Realencyklop.[2] I, 725—34). At Mose selv havde sat disse Kildeskrifter sammen og forfattet de 4 andre Bøger af Pentateuchen, bestred han ikke. J. G. Eichhorn anstillede fra 1779 selvstændig (Einleit.[4] III, S. 23 Beg.) lignende Undersøgelser: Han paaviste (§ 409), at der i begge Urkildeskrifterne ved Siden af det forskjellige Gudsnavn ogsaa gjør sig en forskjellig Sprogbrug gjældende, og henførte hele Genesis og Ex. 1. 2 med Undtagelse af enkelte Indskud til Elohim- eller Jahve-Urkildeskriftet (§ 416. 422

Beg.). De følgende Bøgers Indhold var, fraregnet senere Tilsætninger, fremgaaet af ægte, med den mosaiske Lovgivning samtidige Afhandlinger, som dels (f. Ex. den Leviticus kaldte Præstecodex, § 435 d, Deuteronomium til 32, 43 eller 48, § 434) vare forfattede af Mose selv, dels af nogle af hans Samtidige. Samlingen af Pentateuchen er E. (S. 338. 350) tilbøjelig til at sætte i Tiden mellem Josua og Samuel. — At Deuteronomium efter sin hele Karakter væsentlig adskiller sig fra de foregaaende Bøger, gjorde først De Wette opmærksom paa (1805 i en Dissertation, 1806 i første Bind af hans Beiträge zur Einleitung ins A. T.), og nutildags antages det som fastslaaet, at Deuteronomiums Hovedmasse hidrører fra et særligt Kildeskrift til Hexateuchen. — Fr. Bleek, Einige aphoristische Beiträge zu den Untersuchungen über den Pentateuch (Rosenmüllers Biblisch-exeget. Repertorium I, Lpz. 1822) § 3, S. 44 følg., udtalte først, at Moses Død ikke danner den Slutning, man skulde vente efter Genesis, hvori der hentydes til den fremtidige Erhvervelse af Kanaans Land, og at Indholdet af Josuas Bog derfor oprindelig maa have dannet en Del af det i Pentateuchen indeholdte historiske Værk. — H. Ewald (Theol. Studien u. Kritiken, 1831, S. 602—604, Recension af Stähelins Kritischen Untersuchungen über die Genesis) har den Fortjeneste at have paapeget, at begge Hovedkilderne (Elohimskriftet og Jahveskriftet) ikke alene benyttes indtil Ex. 6, 2, men ogsaa tydelig kunne kjendes i de andre Bøger af Pentateuchen. Snart efter blev det samme paastaaet ogsaa om Josuas Bog. — At Elohimstykkerne i Genesis ikke alle hidrøre fra én Forfatter, havde for første Gang Karl David Ilgen, Rektor i Pforta († 1834) søgt at paavise, rigtignok

ikke uden at gjøre talrige vilkaarlige Textforandringer. (Die Urkunden des Jerusalemischen Tempelarchivs in ihrer Urgestalt, I (eneste) Del, Halle 1798, 510 S.). Grundigere og besindigere og derfor heller ikke uden Resultat yttrede H. Hupfeld sig 1853 i samme Retning. (Die Quellen der Genesis und die Art ihrer Zusammensetzung, Berlin.) Smlgn. ogsaa Ewalds Udviklinger i hans Geschichte des Volkes Israel (efter 1843).

Indtil for kort Tid siden kunde man, i Følge de ovenfor anførte Betragtninger, som hurtigt gjorde sig stærkt gjældende, opstille følgende fire Punkter som temmelig almindelig anerkjendte Resultater af den hidtidige Forskning: For det første, at der til Grund for Hexateuchen (Pentateuchen + Josua) udelukkende eller i hvert Fald i Hovedsagen ligger fire Kilder, nemlig a. den første Elohist, Grundskriftet (fordi det ved Redaktionen blev lagt til Grund, medens de andre Skrifters Materiale blev indarbeidet i det), „Buch der Ursprünge“ (Toledot, Ew.), den annalistiske Fortæller (Schrader), A (Dillm.) [H. Schultz], [P C den præstelige Codex (Wellhausen)]; b. den anden Elohist, den yngre Elohist, den nordisraelitiske Fortæller, den tredie Fortæller (Ew.), den theokratiske Fortæller (Schr.), B (Dillm.), [C (H. Schultz)]; c. Jahvisten, Overarbejderen (Tuch), den fjerde Fortæller (Ew.), den profetiske Fortæller (Schr.), C (Dillm.), [B (H. Schultz)]; d. Deuteronomikeren, D (Dillm.). For det andet, at flere Afsnit af Pentateuchen upaatvivlelig, skjønt vi kun kjende dem gjennem de nævnte Kilder, stamme fra en tidligere Tid end disse (Dekalogen, Pagtsbogen Exod. 20, 22—23, 19, det meste af Sangen Exod. 15 og andre Stykker, omhandlende Love eller af poetisk Karakter). For det tredie, at

de ehohistiske Skrifter maa være ældre end de jahvistiske, og endelig for det fjerde, at de tre ovenfor nævnte Kilder allerede før Deuteronomikeren maa have været sammenarbejdede til ét Hele. Meningsforskjel bestod (bestaar) væsentlig kun angaaende den Maade, hvorpaa disse Kilder maa tænkes at være sammenarbejdede til den nu foreliggende Pentateuch (Hexateuch): a. De fleste antage, at en Redaktør har forenet P, E ² og J *), og at D først senere er kommet til; Schr. mener, at Jahvisten har suppleret og derpaa sammenarbejdet P og E ² med sit eget Materiale. (Imod hans Betragtning kunne omtrent de samme Betænkeligheder rejses som mod den nu vel forladte Overarbejdelseshypothese). b. Efter nogle skal Deuteronomikeren selv have indføjet sit Værk i P E ² J (Schr., smlgn. ogsaa Bleek), medens de fleste henføre denne Indføjelse til en særlig Redaktør (Ew. og a.).

Denne Betragtning af Pentateuchens Tilblivelse, som syntes alt at have vundet Herredømmet eller i hvert Fald snart at ville gjøre det, staar i skarp Modsætning til den Opfattelse, der sædvanlig faar Navn efter Graf og Wellhausen, men rigtigere burde kaldes efter Ed. Reusz, Leop. George og Wilh. Vatke, og som efter en kort Bekæmpelse i lang Tid næsten ikke ændsedes, men nu, særlig efterat den er bleven saa skarpsindig og glimrende begrundet i sin Sammenhæng af Wellhausen, har vundet en stor Kreds af begejstrede Tilhængere, hvis Tal voxer Maaned for Maaned.

*) Vi vælge disse Betegnelser, fordi de lettest kunne huskes og mindst give Anledning til Misforstaaelser.

W. Vatke (Die biblische Theologie wissenschaftlich dargestellt, I B., 1 Del [ikke mere udkommet]) og J. F. L. George (Die älteren jüdischen Feste mit einer Kritik der Gesetzgebung des Pentateuch) søgte samtidig (Berlin, Oktober 1835), altsaa uafhængige af hinanden, men ud fra de samme filosofiske Principer (Hegels), at vise, at Deuteronomiums fra Josias Tid hidrørende Lovgivning, Følelsens Lovgivning, var ældre end den mere af Forstanden prægede Lovgivning i Pentateuchens mellemste Bøger. De Angreb, som Hengstenberg (die Authentie des Pent. Berlin, 2 B., 1836. 39), M. Drechsler (die Unwissenschaftlichkeit im Gebiete der alt. Kritik, 1837) og F. H. Ranke (Untersuchungen über den Pentateuch, B. II, Erlangen, 1840) rettede mod denne Paastand, bleve ikke besvarede, og selve Paastanden glemtes, for en Del ogsaa som Følge af dens Ophavsmænds filosofiske Standpunkt.

Allerede før Vatke og George, fra Aaret 1833, havde Ed. Reusz, idet han hovedsagelig gik ud fra de Skildringer af Tilstandene i det israelitiske Folk, som findes i de historiske Bøger, bl. a. lært: at den i Dommernes, Samuels, tildels ogsaa Kongernes Bøger fortalte Historie staar i Modsigelse med de efter Mose opkaldte Love, og at de sidste derfor vare ubekjendte ved Redaktionen af disse Bøger og følgelig end mere paa de Tider, som de omhandle; at Profeterne i det 8de og 7de Aarh. intet kjende til den mosaiske Kodex; at Deuteronomium (4, 45—28) er den ældste Del af den i Pentateuchen indeholdte redigerede Lovgivning, og at Hezechiel er ældre end Redaktionen af Ritualcodexen og de Love, som definitivt have organiseret Theokratiet. De samme Anskuelser fremførte han lejlighedsvis ogsaa i den Halleske

Literaturtidende ligesom i Ersch og Grubers Encyklopædie (især Artiklen „Judentum", Sekt. II, B. 27, S. 334 Anm., S. 337 og følg. [1850]); da de trykte Udtalelser kun bleve lidet paaagtede, blev blot en lille Kreds bekjendt med dem, indtil K. H. Graf, en tidligere Tilhører af Reusz offentliggjorde „Die geschichtlichen Bücher des Alten Testaments" (Leipzig 1866, Fortale af 29 Okt. 1865). Fra „Urskriftet, Elohistens gamle Historiebog" (S. 3), som først Jahvisten og derefter Deuteronomikeren havde bearbejdet, adskilte han den mellempentateuchiske Lovgivning (Ex. 12, 1—28. 43—51. 23—31. 35—40; Lev; Num. 1, 1—10, 28. 15. 16 og 17 tildels. 18. 19. 28—31. 35, 16—36) og søgte fornemmelig gjennem kultushistoriske Undersøgelser (Fester S. 29 følg., Præster 42 følg., Tabernaklet 51 følg.) at vise, at denne i sig selv bærer „de tydeligste Kjendetegn paa efterexilsk Affattelse". I Lev. 17—26 findes en Bearbejdelse af en fornemmelig af Hezechiel forfattet Lovbog (senere af Klostermann træffende kaldt „Helligghedsloven"). Nogle Aar senere, da Riehm og Nöldeke med sproglige Grunde havde godtgjort Umuligheden af en saadan Sønderlemmelse af Grundskriftet, erklærede han (i Merx' Archiv f. wissensch. Erforschung des A. T. I, 466—477) hele det saakaldte Grundskrift for efterexilsk; det danner ikke Grundlaget, men er den yngste Bestanddel, ved hvis Optagelse Redaktionen af Pentateuchen er bleven afsluttet. Graf døde (16 Juli 1869), inden han kunde udtale sig mere indgaaende. En vigtig videre Begrundelse af hans Løsning af Pentateuchspørgsmaalet forsøgte Aug. Kayser (das vorexilische Buch der Urgeschichte Israels und seine Erweiterungen, Straszburg 1874, 198 S.), som søgte „ad ren literær-histo-

risk Vej ud fra Citater og Tilknytninger i G. T.s øvrige Skrifter at vinde et Resultat angaaende de forskjellige Bestanddeles relative Alder" og ligeledes naaede til det Resultat, at den af Graf paastaaede Rækkefølge for Kilderne (Jahvist, Deut., Elohist [Grundskriftet]) var den rette. Men et betydeligt, endnu stadig voxende Antal af Tilhængere vandt den Vatke-(Reusz-)Graf'ske Hypothese først, efterat J. Wellhausen, fornemmelig*) i „Geschichte Israels" (B. I, Berlin 1878, 442 S.; 2. Udg. under Titlen: Prolegomena zur Geschichte Israels, 1883, 455 S. [Kap. 8 omarbeidet]) med Iver var traadt i Skranken for den og med den til Udgangspunkt havde fremstillet Kultus- og Traditions-Historien i Sammenhæng (E. Kautzsch, W. Robertson Smith, Stade, Smend, Giesebrecht, K. Budde o. m. a.; med betydelig Modifikation ogsaa Ed. König). Først efter ham har Reusz selv udførlig behandlet Pentateuchspørgsmaalet i sit omfangsrige franske Bibelværk (L'histoire sainte et la loi, B. I, 1879) og derpaa i „Die Geschichte der heiligen Schriften Alten Testaments" (§ 68—77. 213—218. 226. 289—294. 312—316. 377—388).

Fragmenthypothesen, som erklærede Pentateuchen for et Værk, der manglede al Enhed i Anlæg og bestod af Stykker, som vare satte sammen uden videre indbyrdes Sammenhæng, har nutildags ingen Tilhængere. Det er derfor tilstrækkeligt at

*) Desuden i „Die Composition des Hexateuchs" (Jahrbücher f. Deutsche Theologie XXI, 1876, S. 392—450. 531—602; XXII, 1877, S. 407—479); i „Einleitung in das Alte Testament von Friedrich Bleek. 4 Opl." (Berlin 1878), § 81—134; Artiklen „Israel" i Encyclopaedia Britannica XIII (Edinburg 1881), S. 396—431; „Moses" sammesteds XVI (1883).

bemærke, at den først blev udtalt af Peyrerius og Spinoza og derpaa er bleven videre udviklet af Englænderen Alexander Geddes og Tyskerne Joh. Sev. Vater (Komm. üb. d. Pent.) og A. Th. Hartmann (Hist.-krit. Forsch.). Imødegaaet er den navnlig bleven af Friedr. Hnr. Ranke (Untersuchungen über den Pent., B. I, Erl. 1834).

Det Indtryk af Sammenhøren, som Elohimstykkerne gjorde ved Sprogets og Anskuelsernes Lighed, gav Anledning til Overarbejdelseshypothesen: Det med Gen. 1, 1 begyndende Elohimskrift, siden ogsaa kaldet Grundskriftet, skal en senere, Jahvisten, have overarbejdet og tilføjet flere indbyrdes ikke sammenhængende Afsnit og Bemærkninger. Senere er saa Deut. bleven indføjet (Stähelin, Bleek og især Frdr. Tuch, Komm. über d. Gen., Knobel, som lader Jahvisten ved Overarbejdelsen af Grundskriftet have benyttet to Skrifter: Retsbogen og Krigsbogen; tidligere ogsaa Delitzsch). Denne Opfattelse værdsætter ikke tilstrækkelig de jahvistiske Bestanddele. Den er derfor nutildags i Almindelighed opgiven. Kun Schrader (se S. 37, Nr. 2) fastholder den endnu, men i en paa Hupfeld støttet Omdannelse.

De Opfattelser, som for Tiden forsvares af Repræsentanterne for de kritiske Retninger, lade sig alle betegne som Modifikationer af Urkildehypothesen.

Orienterende Bemærkninger.

Til Orientering kunne vi her kun give enkelte korte Bemærkninger. Pentateuchkritikens Berettigelse i Almindelighed fremgaar — ganske bortset fra alle virkelige eller tilsyneladende Mod-

sigelser, Dobbeltberetninger, Anakronismer, Umuligheder o. s. v. — af to Grunde. For det første: Pentateuchen gjør intetsteds Fordring paa at være forfattet af Mose selv; thi Ex. 17, 14; 24, 4. 7; 34, 27; Num. 33, 2 sigte kun til enkelte vigtige Begivenheder og Pagtsbogen, Stederne i Deut. 31, 9—11. 22. 24. 24—26 kun til Deuteronomium, i det mindste til Kap. 12—26; at Mose ogsaa, naar han overhovedet har skrevet (hvad der ikke er tilstrækkelig Anledning til at bestride), har skrevet om andet end disse faa Begivenheder og Love, er i hvert Fald sandsynligt. For det andet: Den literære Analyse*) har med utvivlsom Vished godtgjort, at ikke Genesis alene, men de fire første Bøger i Pentateuchen ere sammensatte af (tre [to]) store Kildeskrifter (2 [1]) Eloh., 1 Jahv.), at det deuteronomiske Skrift er føjet til disse som femte Bog, og at disse Kilder tydelig kunne spores ogsaa i Josuas Bog d. e. efter Fortællingen om Moses Død.

---

*) Dennes Berettigelse staar fast trods Keils Modsigelse, Einl.[3], § 33. 34, efterat det er bleven paavist af Eichhorn og efter ham i stedse stigende Omfang af andre, at Urkilderne, som fornemmelig ere sondrede fra hinanden paa Grund af Gudsnavnenes Brug i Genesis, ogsaa indbyrdes ere forskjellige ved sproglige og andre Ejendommeligheder. — Ganske vist findes der med Hensyn til Analysen, især af de mellempentateuchiske Bøger, talrige, tildels betydelige Differenser mellem Kritikerne. Men deraf følger ikke, at en kritisk Analyse af Pent. er uberettiget, og endnu mindre, at vi have at anse Pent. for et fra én Forfatter hidrørende homogent Værk. Snarere tjene disse Differenser kun til at vise os, for det første, at Analyseringsarbejdet endnu ikke er fuldendt, og for det andet (i det mindste efter vor Mening), at man ikke mere kan naa til Sikkerhed paa mange Punkter. I det Hele taget har man altfor stor Tiltro til den literære Analyses Paalidelighed.

De store Problemer ere for Tiden: a) De enkelte Kildeskrifters Antal, b) Rækkefølge og c) absolute Alder.

a. Se vi bort fra de ældre Stykker, som Redaktøren kun har forefundet som Tilføjelser i sine Kilder, er man enig om at antage Tilstedeværelsen af et elohistisk Skrift (P), der begynder med בראשית ברא, et jahvistisk Skrift (J), der begynder i Gen. 2, 4, og det deuteronomiske Skrift (D); fremdeles ere alle enige om, at et andet elohistisk Værk (E[2]), forskjelligt fra det nysnævnte, staar i saare nøje Forhold til Jahvisten. Forskjellige Opfattelser vise sig derimod, naar der spørges, om dette andet elohistiske Værk er ældre end Jahvisten (saal. de fleste; se dog b. Slutn.); om det er bleven benyttet af Jahvisten (saal. de fleste, f. Ex. Dillm.; det benægtes foruden af Hupf. [Quell. 193], af Wellh. og vel ogsaa af Reusz, som Gesch. S. 253 anser en Forbindelse gjennem en tredie for sandsynligere); om det endnu har foreligget for den Redaktør, som forenede P med J (Hupf., Dillm.), eller om det nu kun er bevaret i det Omfang, hvori Jahvisten skrev det ud, respektive benyttede det (Nöld., Graf). Dillmann (Ex.-Lev. S. VII) har vistnok Ret, naar han siger, at man „for Alvor maa stræbe efter en skarpere og rigtigere Adskillelse mellem E[2] og J end den, som hidtil er gjort, før man kan tænke paa en Rekonstruktion af Samlingens Fremkomst.“ Herhen hører ogsaa det vigtige Spørgsmaal om Beskaffenheden af P. Efter Wellh. (Gesch. I, 8. 420 f. = Prol. 429 f.) o. a. er den Del af Hexateuchen, som bliver tilbage, naar J (+ E[2]) og Dt. ere udskilte, ikke et selvstændigt Værk, men et Konglomerat, et Resultat af en hundredaarig lærd præstelig

Virksomhed. Til den Kjærne*), som danner Grundlaget og kjendes paa sin historiske Systematik, er der efterhaanden, „bortset fra ældre Beretningers Tilføjelse [hvortil efter Gesch. I, 387—396 = Prol. 398 f. særlig Lev. 17—26 hører] bleven knyttet en Mængde sekundære og tertiære Tilsætninger, som formelt ikke høre dertil, men rigtignok materielt ere fuldstændig ensartede dermed, . . . saa at det Hele kan betragtes vel ikke som en literær, men dog som en historisk Enhed.“ Ligeoverfor dette fastholder den nyeste Exeget, Dillmann (Komm. til Num.-Deut.-Jos.), afgjort, at P, E^2, J og D ere fire Skrifter af selvstændige Forfattere, og at de tilsammen danne Hexateuchens fire Kilder. Men foruden disse fire Hovedskrifter findes der rundtom i Ex., Lev. og Num. en Del Lovbestemmelser, fortrinsvis i Stykket Lev. 17—26, der have det samme Særpræg i sproglig og real Henseende, og navnlig udmærke sig derved, at Hellighedsfordringen er den ledende Grundtanke i dem, hvortil de forskjellige Love sættes i Forhold. Disse Love, som mulig en Gang have udgjort en selvstændig Codex, betegner Dillmann ved S.

b. Det er almindelig antaget, at Dt. er yngre end J, hvad P. Kleinert (1872) ogsaa mener, skjønt han sætter Deut. til en tidligere Tid (Samuels), end de andre Kritikere nu gjøre. Omstridt er derimod det saakaldte Grundskrifts Stilling. Hupf., Ew., Knobel, Schr. og Riehm anse det for Pentateuchens ældste Kildeskrift, Dillm. for gammelt, Graf, Kayser, Kuenen, Wellh., Reusz og Smend (Hezech. S. 312—315.

*) Hos Wellh. Q, d. e. Firepagtsbogen, smlgn. Gesch. I, 356 og Prol. 358 f.; men der gives kun 3 Pagtstrin (Noah, Abraham og Mose).

360—362) for den yngste Bestanddel; og disse sidste indskyde tillige efter Dt. det Korpus, som særlig træder frem i anden Del af Lev. — Da denne Opfattelses Forsvarere lade det nysnævnte Korpus være afhængigt af Hezechiel (Graf og Kayser paastaa det endog i Hovedsagen forfattet af Hez.), maa denne Paastands Rigtighed først grundig prøves. Det som alt herom er fremkommet fra Th. Nöldeke (Zur Kritik S. 67—71), Aug. Klostermann (Zeitschr. f. luth. Theologie 1877, 401—445), D. Hoffmann (Magazin f. d. Wissensch. des Judenth. 1879, 210—215), Dillm. (Komm. til det paagjældende Sted) og Bredenkamp (Gesetz u. Propheten S. 116 f. 129—134) har overtydet i det mindste os om, at Afhængigheden er paa Hezechiels Side*). Med blivende Nytte vil det vanskelige Spørgsmaal om Kildeskrifternes Rækkefølge først kunne drøftes, naar der mellem begge Retningers Forsvarere er naaet en større Enighed end nu om Grundskriftets oprindelige Indhold**). Endnu skal kun bemærkes, at Wellhausen, Gesch. I, 371 f. og H. Schultz, Alttest. Theol.[2] 88 anse den anden Elohists Skrift (E^2) for yngre end Jahvistens.

c. De nu bestaaende Uoverensstemmelser i Bedømmelsen af de ældre Kildeskrifters (Bestanddeles) absolute Alder kan ses af følgende Oversigt:

1. Th. Nöldeke: P, E^2 og J stamme fra det 10de eller snarere det 9de Aarhundrede; E^2 er kun be-

---

*) L. Horst (Leviticus XVII—XXVI und Hezekiel. Ein Beitrag zur Pentateuch-Kritik. Colmar 1881.) hælder vel til Affattelsen ved Hezechiel, men lader dog Hezechiels Fremtidslov være skreven senere end Hellighedsloven.

**) Delitzsch, Pent-krit. Studien S. 620, smlgn. 223, og Dillm. Ex-Lev. f. Ex. S. VIII og 620 indrømme Muligheden af exilske og efterexilske Randbemærkninger og Ændringer.

varet i J's Bearbejdelse; P maa ikke betragtes som det ældste, men kan heller ikke være meget yngre end de to andre; D, som er skrevet kort før Josias Reformation, er indarbejdet af en senere i den iøvrigt afsluttede Hexateuch. Hez. staar sikkert i Afhængighedsforhold til P.

2. Eb. Schrader: P er fra Begyndelsen af Davids Regjering og kan spores til Jos. 24,33; E [2] er fra Tiden kort efter Rigets Deling, mellem 975 og 950 og kan forfølges til 1. Kong. 9,28; J supplerede sine Forgjængere og sammenarbejdede dem under Jeroboam II, mellem 825 og 800; Deuteronomikeren, som indskød sin egen (kort før Josias Reformation forfattede) Lovbog, fortsatte Historien til Jerusalems Ødelæggelse, 2 Kong. 25,21, idet han til den senere Tid benyttede andre Kilder. Pentateuchens Losrivelse fra den følgende Fremstilling af Historien til dens nuværende Skikkelse fandt ikke Sted før ved Slutningen af det babyloniske Exil.

3. A. Dillmann: E [2], som sikkert tilhører Profetiens Blomstringsperiode i det nordlige Rige, er forfattet i det 9de Aarh.s første Halvdel og benyttes af J, der næppe tør sættes tidligere end Midten af det 8de Aarh. P er fra Tiden omkring 800. I S findes en Del meget gamle Love, der forudsættes baade af D og P, men den hele Samling er underkastet forskjellige Bearbejdelser, saa at en bestemt Affattelsestid ikke lader sig paavise. E [2], J og P (der alle støtte sig til gamle Kilder), ere af en Redaktør blevne sammenarbejdede kort før Exilet, c. 600, uafhængig af D, omend Redaktøren synes at have kjendt dette Skrift. Ikke meget senere, vistnok dog i Exilet (ikke efter dette), har en Redaktør tilføjet D, som er forfattet kort før Josias Reformation. Endelig

er i Babylonien — ved Esra eller ved en Kreds af Lovlærde — Lovskriftet S bleven optaget i Samlingen for at supplere og nøjere oplyse vanskelige eller dunkle Punkter, hovedsagelig i de præstelige Love. Den af Esra 445 indførte Lovbog var saaledes i alt væsentlig vor Pentateuch. Senere Ændringer have kun været formelle eller redaktionelle (Num.-Deut.-Jos. Lpz. 1886. S. 591—690).

4. Frz. Delitzsch har i nyere Tid væsentlig modificeret sine tidligere udtalte Meninger (se Komm. z. Gen.[4], Indl. særlig S. 21. 31). Han ordner nu: J; D eftersalomonisk, men før Jesaja; Helligheds-loven; P forexilsk; se Pent.-krit. Studien, S. 338 f. 346 f. 445. 509. 564. 622. Indholdet af P „stammer ikke fra samme Tid“ som dets „Kodifikation og endelige Redaktion“ og „Indholdet af D er ikke absolut fra samme Tid som dets Emanation i den foreliggende Skikkelse“, se Urmosaisches S. 295*).

5. H. Schultz: J er fra Salomos Tid, E[2] fra den sidste Tid af den mosaiske Periode (som Sch. lader gaa til 800); D senest fra Manasses Tid; P i det tidligste et Produkt af den profetiske Tids babyloniske Epoke; se Alttest. Theologie[2], 84. 87. 88. 91.

6. J. Wellhausen: J tilhører den hebraiske Literaturs gyldne Periode . ., fra hvilken . . de ældste bevarede profetiske Skrifter stamme, Kongernes og Profeternes Tid, som gaar forud for begge de israelitiske Rigers Opløsning (Gesch. I, 9 = Prol. 9). E[2] er yngre og er først ved en senere Sammenarbejdelse,

*) S. J. Curtiss, Delitzsch on the Pentateuch. Translated from Manuscript Notes. Morgan Park, Illin. 1884. (Særtryk af The Hebrew Student, B. I).

som maaske er identisk med den deuteronomiske, bleven forbundet med J (Gesch. I, 370). D (Kap. 12—26) er forfattet paa den Tid, det blev opdaget (Gesch. I, 9 = Prol. 9). Grundstokken af Lev. 17—26 er fra Exilet, efter Hezechiel, men har mange Berøringspunkter med denne. P, som ikke er en enkelt Forfatters Værk, men er Resultatet af et mangeaarigt Arbejde i og efter Exilet, og som ogsaa indeholder det nylig omtalte Korpus i tilsvarende Bearbejdelse (Comp XXII, 440), indarbejdes af Esra i Pentateuchen og offentliggjøres og indføres i Aaret 444 (Gesch. I, 421. 425 = Prol. 430. 434).

Ganske paa samme Vis 7. B. Stade (Gesch. des Volkes Israel, 1881, S. 58—64): J 850—800; E^2 omkring 750; sammenarbejdede ere de blevne ved Udgangen af det 7de Aarhundrede (om den Pagtsbog, som er forfattet i den anden Halvdel af Hiskias Regjeringstid, er med her, er et Spørgsmaal); D er føjet til J E^2 i Begyndelsen af Exilet tilligemed de Tilsætninger, som i Mellemtiden ere komne til; P er fra Exilet; dens Forbindelse med J E^2 D har fundet Sted „henimod Slutningen af Exilet eller kort efter sammes Ophør“ (S. 63), „paa Esras Tid“ (S. 64).

8. K. H. Graf (Gesch. Bb. smlgn. Archiv I [se ovenfor S. 30]): J er fra Midten af det 8de Aarhundrede eller fra Ahas' Tid; D kort før Josias Reform.; Deuteronomium er fra Exilets første Halvdel; P er efterexilsk, indført af Esra og er kort efter Esra bleven forbundet med J D.

9. A. Kayser (Vorex. Buch. Jahrb. f. prot. Theol. 1881): E^2 og J ere fra det 9de eller Begyndelsen af det 8de Aarhundrede; E^2 er ældre end og benyttet af J, men Sammenarbejdelsen er sandsynligvis først sket senere; D (4, 44—26. 27 delvis. 28) er fra sidste

Trediedel af det 7de Aarhundrede: de hezechielske Lovbøger (særlig i Lev. 17—26) ere forfattede af Hezechiel; Q (Kjærnen i P) er fra Tiden efter Hjemkomsten fra Exilet og indførtes af Esra; efter Esra ere de hezechielske Stykker blevne forbundne med Q; endnu senere er P bleven indarbejdet i den øvrige Hexateuch; da Krønikernes Bøger bleve forfattede, var Pent. færdig, som den nu foreligger.

10. Ed. *Reusz* (L'histoire sainte et la loi og Gesch.): Pagtsbogen er fra Josafats Tid; J fra anden Halvdel af det 9de Aarhundrede; E^2 er „maaske noget ældre", men senere saaledes sammenarbejdet med J, at „en Adskillelse næppe er mulig"; D er fremkommet kort før Josias 18de Regjeringsaar og „angives som et Fund af Præsterne". Dens Forbindelse med J E^2 har fundet Sted mellem den første Bortførelse og Statens Undergang (Gesch. § 312); Grundstokken af Lev. 17—26 er efter Hezechiel, men før Esra. Den af Esra promulgerede Kodex indeholder korte historiske Rammer („en ren Fiktion ... en ulykkelig Slægts Drømme"), men er hovedsagelig „en Samling af Love af forskjelligt Udspring". Den er bleven sammenarbejdet med J E^2 D og et Antal specielle Anordninger i Tiden mellem Nehemja og Alexander. — Profeterne ere ældre end Loven, Psalmerne yngre end begge.

C. F. *Keil* (Einl.[3] og Komm.[3]) er vel for Tiden næsten den eneste nævneværdige tyske Theolog, som fastholder hele Pentateuchens mosaiske Affattelse. Lade vi denne Opfattelse ude af Betragtning, — da hans Fastholden deraf mindre beror paa egne kritiske Undersøgelser end paa hans alt overvejende Interesse for det Theologiske, det Archæologiske og det Sproglige, — maa de Differenser, som angaa *den præste-*

lige Kodex (P), betegnes som de vigtigste. Have vi i den gode, gamle Traditioner saavel af historisk som lovmæssig Karakter, eller er den et Produkt af en senere tendentiøs Fiktion? Er Mose, — respektive den ældste eller førprofetiske Tid, — Skaberen af den Lov, som er indeholdt i den, eller stammer den fra en Præsteskole i Aarhundredet efter Hezechiel, hvis Arbejde Esra har afsluttet? Er den forexilsk eller efterexilsk?

Hvor gjærne vi end indrømme, at de Sætninger og Bestemmelser, som Forsvarerne af P's forexilske Affattelse have fremsat, paa mangfoldig Vis trænge dels til Berigtigelse (hvilket alene fremgaar af deres indbyrdes Uoverensstemmelser), dels til en bedre, mere sammenhængende og uimodsigelig Begrundelse (hvilket rigtignok for en stor Del skyldes den Omstændighed, at de skarpeste Angreb først ere fremkomne i den nyeste Tid og fra bestandig nye Sider med Anvendelsen af tidt helt nye Midler, saa at der endnu ikke er blevet Tid til at besvare dem); hvor villig vi end indrømme, at den nye Retning i Pentateuchkritiken allerede derved er af Betydning, at den har givet Videnskaben nye Impulser, — ligesaa afgjort nære vi paa den anden Side den Overbevisning, at den Opfattelse, som lader den præstelige Kodex være forfattet først efter Exilet, møder uovervindelige Vanskeligheder. Vi kunne her kun i yderste Korthed antyde enkelte Ting i saa Henseende.

1. Hvad det Sproglige angaar, maa det vel erindres, at mange Archaismer let kunne være fjærnede, og sikkert ikke faa ogsaa ere blevne det, ved Vokalisationen, forandret Orthografi og lette grammatiske og stilistiske Ændringer, uden at dette har haft

Indflydelse paa selve Indholdet.*) Heraf fremgaar, a) at Mangel paa eller sjelden Forekomst af Archaismer ingenlunde i og for sig er et Bevis for en senere Affattelsestid; b) at sproglige Grunde vel ikke kunne lede os til at sætte et Skrift længere tilbage i Tiden, men temmelig afgjort forbyde os at rykke det længere frem end et givet bestemt Tidspunkt. Det Resultat. som V. Ryssel har vundet gjennem sine klare og grundige Undersøgelser, der vel ere værd, at de faa den fornødne Fortsættelse, De Elohistæ (= P) Pentateuchici sermone, Lpz. 1878, er ikke gunstigt for Hypothesen om P's efterexilske Affattelse. F. Giesebrechts Forsøg paa (Zeitschr. f. d. alttest. Wiss. I, 177 følg.) ud fra sproglige Grunde at bevise det Modsatte kan jeg ikke betragte som vellykket; smlgn. overfor ham navnlig S. R. Driver, On some alleged affinities of the Elohist (Journal of Philology XI (1882), 201—236). Angaaende de elohistiske Farvebetegnelsers Ælde har Franz Delitzsch udtalt sig i Zeitschr. f. d. gesammte luth. Theol. u. Kirche 1878, 590—596; han har ogsaa henvist til Sproget i de ægyptiske og assyrisk-babyloniske Indskrifter, som i det væsentlige beholder den samme Karakter (Pent.-krit. Studien 506).

2. Hvor vidt der i forexilske Skrifter bliver taget Hensyn til P eller hentydet dertil, trænger

*) Ved en Sammenligning mellem forskjellige Udgaver af Luthers Bibel og den sidste af ham selv i Aaret 1545 besørgede Udgave kan man danne sig en tydelig Forestilling om saadanne Forandringers Mulighed og Art. Hvor mange Forandringer er der ikke sket i Løbet af kun 3 Aarhundreder, skjønt Mangfoldiggjørelsen gjennem Trykning har saa væsentlige Fortrin fremfor gjennem Afskrivning, og skjønt Luthers Oversættelse er bleven æret fra gamle Dage af saa mangfoldige som Guds Ords tyske Skikkelse!

endnu til megen Undersøgelse. Ikke alt, som man plejer at anføre, er beviskraftigt; men jeg kan dog ikke andet end anse mange Steder for overbevisende, smlgn. Karl Marti, Die Spuren der sogenannten Grundschrift des Hexateuchs in der vorexilischen Propheten des A. T. (Jahrb. f. prot. Theol. VI (1880), 127—161. 308—354, særlig 325 følg.).

3. Man maa fuldstændig forandre det Forhold, som bestaar mellem Hezechiel og Hellighedsloven, smlgn. ovenfor S. 36.

4. Det Vidnesbyrd, som hviler paa den samaritanske Pentateuchs Existens og Beskaffenhed, beholder trods Kaysers Indvendinger sin Betydning (Jahrb. f. prot. Theol. 1881, 561—563).

5. P indeholder en Række af Love, som efter Exilet vare uden Hensigt eller uigjennemførlige. Hvad Mening var der f. Ex. i Forordningerne om Urim og Thummim Ex. 28, 30. Num. 27, 21 (smlgn. Esra 2, 63. Neh. 7, 65)?! At de yderst detaillerede Angivelser om Tabernaklet (Materiale, Maal, Tilberedelse, Tæpper, Plads og Transport under Ørkenvandringen) udelukkende skulde være en Fiktion fra Exilets Tid eller endog fra Tiden efter Exilet, er højst usandsynligt, ja næsten utænkeligt.

6. Fra den Omstændighed, at der er Love, som ikke overholdes, kan ikke med Nødvendighed sluttes, at disse Love ikke existere. Smlgn. til Ex. Jer. 16, 6 med Deut. 14, 1 (og Lev. 19, 28). Der var Billeddyrkelse i Israel trods det ældgamle Forbud; smlgn. Bredenkamp, Ges. u. Pr. S. 51—54. — Lovene i P kunne længe have existeret, navnlig i Præsteskabets Kreds, før der tildeltes dem en officiel, almindelig Anerkjendelse.

7. Eftersom Israels Folk drog ud fra Ægypten, hvor der var en gammel og omfangsrig Literatur, og hvor der fra gamle Dage bestod en Præstekaste med præstelige Rettigheder, er det utroligt, at det ikke snart efter Bortgangen skulde have faaet Præstelove, og end mere utroligt, at det et Aartusinde igjennem skulde have levet uden skrevne Præstelove. Og særlig maa det antages, at Præsten Mose (Ex. 24, 6 følg. Deut. 33, 10. Ps. 99, 6) har truffet Bestemmelser om Ritualet.

8. For at komme til at stemme med den Graf-Wellhausen'ske Konstruktion af Historien blive de gammeltestamentlige Skrifter paa mange Maader voldsomt behandlede, dels i exegetisk, dels i kritisk Henseende. Exegetisk: Ex. 20, 24. 25 „sanktionerer" (Wellhausen, Gesch. I, 30 = Prol. 30) Friheden til at offre alle Vegne. Af 1 Sam. 2, 27 følg. slutter Wellh. (Gesch. I, 129. 142. 148 = Prol. 130 følg. 143. 149), at med Zadoq „begyndte en absolut ny Linie". Den Forskjel, der er mellem Profeterne og P, og som maa forklares ud fra de forskjellige Formaal, de tage Sigte paa, har man gjort til en uløselig Modsigelse (se Marti anf. Sted 308—323; Bredenkamp 83—90. 108—112). Neh. 8—10 skal levere Bevis for, at P først efter Exilet blev bekjendtgjort og højtidelig indført af Esra og Nehemja. Men det staar ikke i de anførte Kapitler, smlgn. f. Ex. Hoffmann, Magazin f. d. Wiss. des Judth. VI (1879), S. 4—7. Om den uretfærdige absolute Forkastelse af Kronistens historiske Troværdighed, se nedenfor S. 97. — Kritisk: I de historisk-profetiske Bøger skal der ved talrige Over- og Omarbejdelser atter og atter være bleven tilføjet senere Tiders Forestillinger; især skal hele den historiske Betragtning i Kongernes Bog være en historisk

utilladelig, from Pragmatik. Ijobs Bog skal være yngre end Jeremja, og Psalmerne skulle næsten alle være efterexilske, ja mange tilhøre Makkabæertiden.

9. Deut. bliver gjort til et Tendensskrift, som kort før Josias Reformation er forfattet af Præsterne i Jerusalem. Men netop efter den ny Konstruktion af Israels Historie maa Fordringen i 18, 6—8 have været meget uvelkommen for disse Præster. Beretningen i 2 Kong. 22, 8 følg. beviser ved en fordomsfri Undersøgelse tilstrækkelig, at Lovbogen besad en uimodsigelig Autoritet, allerede før Haandskriftet blev fundet i Templet. Mange af de Forordninger, som indeholdes i Deut., vare allerede paa Josias Tid uden Aktualitet (20, 10—20. 25, 17—19); om Ægypten, Edom, Moab og Ammon dømte man den Gang ganske anderledes end Deut.

Hvilke fremtidige Resultater det fortsatte Arbejde paa Pentateuchkritiken vil bringe, er det naturligvis ikke let i det Enkelte at forudsige. Trods det store Bifald, hvorved den Graf-Wellhausenske Anskuelse for Tiden kan glæde sig, ere vi dog overbeviste om, at den ikke vil have nogen blivende Forandring til Følge i den hidtil gjældende Opfattelse af Israels Historie og specielt af Moses Virken. Paa den anden Side vil sikkerlig det ene Resultat staa fast, at Pent. ikke kan være forfattet af Mose selv, men er bleven sammenarbejdet af flere Kildeskrifter ved senere Redaktører. Over dette Resultat har heller ikke den troende Kristen nogen Anledning til at blive ængstelig, som overhovedet ikke over noget Resultat af sand Videnskab. Det er ubestrideligt og nutildags saa godt som almindelig anerkjendt, at der ved de hellige Skrifters Tilblivelse foruden den guddommelige Faktor i meget væsentlig Grad har været

menneskelige Faktorer i Virksomhed. Og fremdeles kan just det, at der var flere Kilder, blive anvendt til Gunst for Pent.'s Troværdighed. Det er ikke alene for Profanhistorikeren af Betydning, at Stoffet overleveres ham gjennem flere end én Beretning. Med Hensyn til Bedømmelsen af Formaalet for de i Pent. sammenarbejdede Kilder og med Hensyn til at paastaa Modsigelser i samme maa der fordres den største Varsomhed. Vi indrømme gjærne, at P har haft særlig Forkjærlighed for det Lovmæssige, det Præstelige; men deraf følger ikke, at J i sin oprindelige Skikkelse kun har indeholdt de Love, som nu af dette Skrift findes i Pentateuchen; Redaktøren har sikkert udeladt adskilligt for at erstatte det med de mere fuldstændige og udførlige Meddelelser i P. Redaktøren optog af de forskjellige Kilder fortrinsvis det, som enhver behandlede udførligst, og som var ejendommeligt for enhver, saa at Modsigelsen mellem Kilderne, naar vi nu analysere, højst sandsynlig synes større, end den i Virkeligheden har været, da de forelaa fuldstændige. Ewald har allerede 1831 (Theol. Stud. u. Krit., S. 604) med Rette gjort den Bemærkning: „Dobbelte eller hinanden modsigende Fortællinger om samme Sag findes der, i det mindste efter den sidste Forfatters (Redaktørs) Mening, ingen Steder"; og da der forelaa Redaktøren adskilligt mere Materiale end os, og da hans Kunst berømmes af enhver Udlægger, ligegyldigt paa hvilket Stade denne end staar, tør vi skjænke ham om end ikke en blind, saa dog en temmelig vidtgaaende Tillid. At det er berettiget at forske efter Modsigelser, og at der er Mulighed for, at der trods Iagttagelse af alle Forsigtighedsregler altid kan blive Modsigelser,

vi ikke kunne løse, er det selvfølgelig ikke vor Hensigt med disse Bemærkninger at ville benægte.

Ang. de forskjellige Kildeskrifters Indhold efter de forskjellige Kritikeres Opfattelse kan smlgn.s Th. Nöldeke, Zur Kritik. 143. 144; Eb. Schrader, de Wettes Einl.[8] § 187 følg. (smlgn. Keil, Einl.[3], S. 147—149); Kayser, Vorex. Gesch.; Wellh, Comp. d. Hexat. (se ovenfor S. 31, Anm.) smlgn. ogsaa Gesch. I, 312 følg., og særlig første Tillæg til Kleinerts Indledningstabeller.

Vi gjengive her efter Wellhausen Indholdet af P, d. v. s. den antagelig efterexilske Stofmasse, som bliver tilovers, efterat J, E[2] og D ere udskilte:

Gen. 1—2, 4a; 5 (undt. 29); 6, 9—22; 7, 11—8, 5 (undt. 7, 12. 16b. 17. 22 f. 8, 2b); 8, 13—19; 9, 1—17. 28 f.; 10, 1—7. 20. 22 f. 31 f.; 11, 10—32 (undt. 29); 12, 4b. 5; 13, 6. 11b. 12; 19, 29; 11, 30; 16, 3. 15 f.; 17; 21, 2b—5; 23; 25, 7—17 (undt. 11a). 19 f. 26b; 26, 34 f.; 27, 46—28, 9; 29, 24 og 29 (??); 31, 18 (fra ואת); 35, 9—15 (עוד v. 9 R). 22b—29; 36, 6—8. 40—37, 2 יעקב; 46, 6 f. 8—27 „mindre sikkert"; 47, 5—11 (undt. 6b). 27b. 28; 48, 3—6. 7?; 49, 28? 29—33; 50, 12 f.

Exod. 1, 1—5. 7 (undt. וירבו ויעצמו). 13. 14b. 14a første Halvdel; 2, 23 ויאנחו—25; 6, 2—7, 13. 19. 20a. 21b. 22 f.; 8, 1—3. 11b—15; 9, 8—12; 12, 1—20. 28. 37a. 40 f. 43—13, 2. 20; 14, 1 f. 4 ויעשו כן. 8b. 9 (undt. כל til וחילו). 10 (fra ויצעקו). 15 (undt. מה תצעק אלי). 28 (??); 16, 1—3. (6—8 R). 9—13a. 16b—18a. 22—26. 31—35a; 17, 1 (til ברפידים); 19, 1 (Tillæg). 2a. (20, 11 R); 24, 15 ויכס —18 הענן; 25, 1—31, 17 18 (?); 34, 29—32. 33—35 (?); 35—40.

Levit.

Num. 1—10, 28; 13, 1—17a. 21. 25. 26abα. 32 (til הוא; 14, 1a. 2a. 5—7. 10. 26 f. 28 f.? 34—36; 15; 16, 1 og 2 (tildels). 8—11. 16—22. 35; 17—20, 1a. 2. 3b. 6. 12 („mulig

ogsaa"). 22—29; 21, 4 (Beg.) og 10 og 11 (?); 25, 6—31 32, 16—19 (ikke חמשים 17). 24. 28—33; 33—36.

Deut. 32, 48—52; 34, 1a. 7a (?). 8. 9.

Jos. 4, 19; 5, 10—12; 9, 17—21. 15b. (27 לעדה ו R); 13, 15—33 (sekundært); 18, 1 (her); 14, 1—5 (3 sekundært); 15 (undt. 13—19 og noget andet); 16, 4—8. (9 R); 17, 1—4. 7. 9 (undt. ערים til ערי מנשה); 18, 11—25; 19 (undt. 47. 49 f.; heller ikke Bynavnenes Numerering, maaske heller ikke enkelte Byer); 20 (de deut. klingende Tilsætninger meget sene); 21, 1—42; 22, 9—34.

Vi nævne her endnu nogle enkelte Bøger og Afhandlinger, som i det Foregaaende ikke ere omtalte eller kun ere citerede med afkortet Titel:

John William Colenso, The Pentateuch and book of Joshua, critically examined, London 1862—1879, 7 Dele.

Ed. Riehm, Die Gesetzgebung Mosis im Lande Moab, Gotha 1854.

Th. Nöldeke, Untersuchungen zur Kritik des A. T., Kiel 1869 (Deri S. 1—144: Die s. g. Grundschrift des Pentateuchs). Smlgn. hans Anmeldelse af Kaysers (Side 30 nævnte) Bog i Jahrb. f. prot. Theol. I, 1875, S. 343—355. Nöld. fastholder (S. 353), at „Grundskriftet er ældre, sandsynligvis meget ældre end Deut."

P. Kleinert, Das Deuteronomium und der Deuteronomiker, Bielef. og Lpz. 1872 (smlgn. Riehms Recension, Theol. Stud. u. Krit. 1873).

Aug. Kayser, Der gegenwärtige Stand der Pentateuchfrage, Jahrb. f. prot. Theol. VII (1881) 326—365. 520—564. 630—665 (1 og 2 særlig om Reusz' L'histoire sainte et la loi, 3 mod Delitzsch og Dillmann).

H. Vuilleumier, La critique du Pentateuque dans sa phase actuelle, Revue de Théologie et de Philosophie (Lausanne), Jan. 1882 til Marts 1883 (Særtryk 204 S.).

E. C. Bissell, Proposed reconstruction of the Pentateuch, Bibliotheca sacra 1883, B. XL, S. 1—34. 225—245 (The Law and the Prophets, or the Prophets and the Law). 593—630

(The Pentateuchal Codes compared). 1884, B. XLI, S. 67—94 (Deuteronomy and the related Codes).

Mod Wellhausen:

D. Hoffmann, Die neueste Hypothese über den pentat. Priestercodex, Magazin f. d. Wiss. des Judenth. VI (1879), S. 1—19. 90—114. 209—237. VII (1880), 137—156. 237—254.

Frz. Delitzsch, Pentateuch-kritische Studien, Zeitschr. f. kirchl. Wiss. u. Leben I (1880). Urmosaisches im Pentateuch, smst. III (1882).

K. Marti i Jahrb. f. prot. Theol. 1880, H. 1—2.

R. Kittel, Die neueste Wendung der pentat. Frage, Theol. Studien aus Würtemberg II (1881), S. 29—62. 147—169. III (1882), S. 278—314.

C. J. Bredenkamp, Gesetz und Propheten. Ein Beitrag zur alttest. Kritik. Erlangen 1881.

Fr. Roos, Die Geschichtlichkeit des Pentateuchs insbesondere seiner Gesetzgebung. Eine Prüfung der Wellhausen'schen Hypothese. Stuttgart 1883.

Ed. Böhl, Zum Gesetz und zum Zeugnisz. Eine Abwehr wider die neu-kritische Schriftforschung im Alten Testament. Wien 1883.

Halévy i Revue de l'hist. de relig. 1886, S. 189—202.

O. Naumann, Wellhausens Methode, krit. beleuchtet. Lpz. 1886.

Finsler, Darst. u. Kritik d. Ansicht Wellhausens. Zürich. 1887.

Ryssel, Die Anfänge d. jüd. Schriftgelehrsamkeit, Theol. Stud. u. Krit. 1887, H. 1, S. 149.

---

2. De profetisk-historiske Bøger.

Josuas Bog, יְהוֹשֻׁעַ Ἰησοῦς. I) 1—12 Kanaans Erobring, Kap. 2 Rahab. 3 Overgangen over Jordan, 6 Jericho, 7 Achan, 9 Gibeoniterne, 10 Sejren over Amoriterne. II) 13—22 Landets Fordeling. III) 23—24 Josuas sidste Taler, Josuas og Eleasars Død.

Til Grund for Josuas Bog (som har faaet dette Navn, fordi Josua er Hovedpersonen deri; Synagogen og Ældre betragtede ham tillige som Forfatteren) ligge de samme Kildeskrifter som for Pentateuchen, i første Del fornemmelig Jahvistens Værk (J), i anden fornemmelig P. I flere Afsnit er der sikkert indarbejdet meget gamle Beretninger og Dokumenter, som vel tildels hidrøre fra Josuas egen Tid. Tilknytningspunkter for Tidsbestemmelser findes i 15,63, 16,10, 9,27 og 8,28.

Dommernes Bog, שֹׁפְטִים. *Κριταί.* I) 1, 1—2, 5. Enkelte Landsdele erobres, Juda fremhæves særlig 1,1—26; Fortegnelse over ikke erobrede Byer 1,26—36; Jahves Engel dadler Israeliterne i Bochim, fordi de ikke have fuldført Kanaaniternes Udryddelse, 2, 1—5. II) 2, 6—16. Bogens Hoveddel, som fortæller Dommerperiodens Historie fra Josua til Simsons Død, bestaar af a) 2, 6—3, 6 en Indledning, som skal fremhjælpe den aandelige Forstaaelse af den følgende Historie (Rækkefølgen af Skyld, Straf, Anger og Redning), og sex Skildringer, af hvilke tre have et eller flere Tillæg; b) 3, 7 følg., Underkuelse af Kuschan—Rischathajim, Befrielse ved Othniel (1); c) 3, 12 følg., Eglon af Moab i Forbund med Ammon og Amalek. Ehud (2) af Benjamin Stamme befrier Folket. Notits om Samgar (3) mod Filisterne; d) 4—5 Kanaaniterkongen Jabin og hans Feltherre Sissera. Debora af Efraim og Barak (4) af Naftali Stamme; e) 6 følg., Midianiterne og Gideon (5) af Manasse Stamme. Tillægene til dette Stykke omhandle Abimelech (Kap. 9) og Dommerne Thola (6) og Jaïr (7); f) 10, 6 følg., Ammoniterne, Redning ved Jefta (8) fra Gilead. Tillæg: Ibzan (9) fra Bethlehem, Elon (10) af Sebulon og Abdon (11) af Efraim

Stamme. g) 13—16 Filisterne og Simson (12). Tallet 12 (som ogsaa Ew. og Bertheau faa ud) tillægger Bogen selv ingensomhelst Betydning, ja, den nævner det ikke en Gang; og det kan desuden heller ikke betragtes som uangribeligt, (mulig skal Debora og Abimelech regnes med og Samgars Navn udelades som hidrørende fra et senere Indskud). III) 17—21 to Tillæg, a) 17—18 Michas Billeddyrkelse og Daniterne i Lus-Dan. b) 19—21 Gibeas Beboeres Skjændselsgjærning og Udryddelskrigen mod Benjaminiterne.

Indholdet af første og tredie Del, som paa Grund af sproglige og andre Ejendommeligheder maa jævnføres, stammer fra et historisk Værk, som tilhørte den gode Kongetid og benyttede endnu ældre Kilder. De første fire Ord, ויהי אחרי מות יהושע, ere rimeligvis en senere Tilsætning, hvorved Bogen skulde sættes i nøjere Forbindelse med Josuas Bog. I II er der en tydelig Forskjel mellem den egentlige Fortælling, som ligeledes er gammel og er fremgaaet af forskjellige, sikkert mest lokale Kilder, og Indledningen (2, 6—3, 6), Formen og Reflexionerne, som altsammen skriver sig fra en senere Haand. At Deboras Sang (Kap. 5) er samtidig med de i den skildrede Begivenheder, er almindelig anerkjendt (ogsaa af Wellh. i Bleeks Einl.[4] § 93). I denne gamle Dommerbog var rimeligvis ogsaa Elis og Samuels Tid omtalt: Spaadommen i 13, 5 (Simson skal begynde at frelse Israel) peger paa Fuldendelsen. Skulle Ordene i 18, 30 עד יום גלות הארץ ikke betragtes som en Randbemærkning, der først bagefter er sat til i den afsluttede Bog, men hidrøre de fra Redaktøren, kan man af dem gjøre den Slutning, at Bogens Redaktion først har fundet Sted efter Thiglath-Pilesers Tog mod Pekach. Ellers mangle alle historiske Tilknyt-

ningspunkter, som kunne foranledige os til at henføre Redaktionen til et bestemt Tidspunkt.

Samuels Bøger. I den danske Bibel er dette Værk efter LXX (*Βασιλειῶν πρώτη, δευτέρα*) og Vulg. delt i to Bøger; i Grundtexten (שְׁמוּאֵל) udgjorde det én Bog, indtil Daniel Bomberg indførte Delingen ogsaa dér. Indholdet falder efter de tre Hovedpersoner i tre Dele, som begynde med I, 1. 8 og 16, naar man betragter Folkets Begjæring om en Konge og Davids Salvning som Begyndelsespunkter. Man kan dog ogsaa slutte første Del med Samuels Embedsnedlæggelse I, 12 og anden med Samuels Død I, 31. I første Del fortælles der om Eli ikke for dennes egen Skyld, men kun forsaavidt det staar i Forbindelse med Samuel. De vigtigste Afsnit ere: I, 2 Hannas Lovsang. 8 Kongemagtens Rettigheder. 17 David og Goliath. 24. 26 Davids Ædelmodighed overfor Saul. 28 Spaakvinden i Endor. II, 5 David bliver Konge over hele Israel. 7 den messianske Forjættelse. 10—12 Uria og Bathseba. 15—18 Absaloms Oprør. 22 Davids Psalme om hans Befrielse fra alle hans Fjender. 23 Davids sidste Ord.

Til Bogen har tidligere ogsaa hørt de med den ganske ensartede første elleve Kapitler af Kongernes Bog, i hvilke Davids Død bliver fortalt mellem Salomos Salvning og Regjering; derimod foreligger der ikke tilstrækkelig Anledning til at betvivle, at Bogens nuværende Begyndelse er den oprindelige. Den største Del af Bogen skriver sig ubestridelig fra en meget gammel Tid (sandsynligvis kort efter Rigets Deling); Thenius fremhæver med Rette, at den indeholder noget af det smukkeste, som det gamle Testamentes historiske Bøger byde os, giver et klart Billede af de Personer, som indføres hand-

lende deri, anbefaler sig ved en tiltalende Enfold i Fremstillingen og giver os et højt Begreb om den profetiske Virkens mangesidige Indflydelse. At den kanoniske Samuelsbog — rent bortset fra det behandlede Tidsrums Forskjellighed — ikke er identisk med det Værk, som ligger til Grund for den, men at den er undergaaet mangfoldig Modifikation, fremgaar af de Tilsætninger (af deuteronomisk Art), Dobbeltberetninger, Huller og Modsigelser, som tydelig kunne kjendes, men som rigtignok af de forskjellige Kritikere ere angivne i meget forskjelligt Omfang. De herhen hørende Undersøgelser besværliggjøres ved, at den massoretiske Text til Bøgerne paa ikke faa Steder er korrumperet og maa forbedres, delvis efter LXX's Oversættelse; men om Tallet paa de Steder, som bør rettes, og om Maaden, hvorpaa de fornødne Rettelser skulle gjøres, hersker der ingen Overensstemmelse.

Kongernes Bøger, *Βασιλειῶν τρίτη, τετάρτη*, udgjøre i Haandskrifterne og de ældste trykte Udgaver af Grundtexten ligeledes kun én Bog סֵפֶר מְלָכִים. Tre Dele: Salomos Historie I, 1—11; de adskilte Rigers, Judas og Israels Historie, synkronistisk fortalt, til det nordlige Riges Ødelæggelse og Samarias Kolonisering I, 12—II, 17; Judas Historie til det babyloniske Exil II, 18—25. Skriftet er forfattet i den anden Halvdel af det babyloniske Exil (efter Evil-Merodachs Tronbestigelse II, 25, 27 følg.) med Benyttelse af gode Kilder, som Forfatteren, — hvad en omhyggelig Iagttagelse viser, — mange Gange anfører ordret. Følgende Kilder nævnes: 1. Salomos Historie ספר דברי שלמה I, 11, 41 (at Grundstokken af de første elleve Kapitler tidligere udgjorde en Del af Grundskriftet til vore Samuels Bøger, er

allerede omtalt); 2. Judas Kongers Annaler (I, 14, 29 og oftere til Jojakims Død) og 3. Israels Kongers Annaler (I, 14, 19 og oftere til Pekachs Død). Disse Annaler vare ikke de officielle Rigsannaler, men to Udtog, som formodentlig kort før Exilet vare uddragne af hine og andre Skrifter. For denne Opfattelse taler den Maade, hvorpaa Formlen „indtil denne Dag" anvendes, idet den bestandig forudsætter Juda Riges Bestaaen og for det meste hentyder til dettes senere Tid, men aldrig til Exilet. Profetfortællingerne (Elia, Elisa) har Forfatteren sandsynligvis øst af andre (ikke nævnte) Kilder, maaske ogsaa adskilligt andet. Materielt hidrøre fra Forfatteren den synkronistiske Ramme og Reflexionerne (et karakteristisk Exempel i II, 17, 7—23), som vise, at hans Formaal var ikke at fremhjælpe en historisk Viden, men en religiøs Erkjendelse. Kun ud fra dette Formaal kan man ogsaa forklare sig det Udvalg, som han har foretaget af det Stof, som sikkert i rigeligt Omfang har foreligget ham.

---

3. Profeterne.

Jesaja, יְשַׁעְיָהוּ Ἠσαΐας. Jesaja, Søn af en ellers ubekjendt Amoz, boede i Jerusalem, var gift og havde (mindst) to Sønner (1, 1; 8, 3. 18). Hans profetiske Virksomhed begyndte i Ussijas Dødsaar (6, 1, efter den sædvanlige Antagelse c. 758 f. Kr.), vedblev under Jothams og Ahas' Regjering, — Sanheribs assyriske Armés Ødelæggelse i Aaret 701, — og

naaede maaske noget ind i Manasses Tid. Efter gammeljødisk Angivelse (bab. Jebamoth 49[b], Sanhedrin 103[b], smlgn. Hebr. 11, 37; smlgn. ogsaa Ἀναβατικὸν Ἠσαΐου) skal Jes. have lidt Martyrdøden under Manasse.

Som Jesajas Bog er os overleveret, falder den i to Dele, én, som væsentlig tager Sigte paa Assur, Kap. 1—39, og en babylonisk, Kap. 40—66. I. a) 1—6 mod det syndige, afguderiske, nydelsessyge og ubodfærdige Folk, som er paa Veje til at forstokkes. b) 7—12 de trøstende Immanuelsprofetier under de assyriske Trængsler. c) 13—23 Taler mod (over) fremmede Folk (13, 1 Babel; 14, 24 Assur; 14, 28 Filistæa; 15, 1 Moab; 17, 1 Damaskus; 17, 12; 18, 1 Æthiopien; 19, 1 Ægypten; 20, 1 Nillandene; 21, 1 Havets Ørk = Babel; 21, 11 Taushed (דּוּמָה) = Edom; 21, 13–17 מַשָּׂא בַּעְרָב Arabien; 23 Tyrus) med Undtagelse af det 22de Kapitel, hvis Plads forklares af Slægtskabet mellem Overskrifterne i 22, 1 (Synernes Dal, גֵּיא חִזָּיוֹן) og i 21, 1. 11. 13. d) 24—27 eskatologisk-apokalyptisk. Dommen over den hele Jord, særlig over Verdensmagten; derefter Guds Rige i Jerusalem. e) 28—33 Veernes Bog, tidshistoriske Taler, først mod Samaria, derpaa (fra 28, 7) mod Juda med særlig Fordømmelse af den ægyptiserende Politik (30, 2; 31, 1), som slutter med et Ve over Assur og en Frelsesforjættelse til Jerusalem. f) 34—35 eskatologisk. Dommen over alle Folkeslag (Edom fremhæves særlig); det forløste Israel vender gjennem den opblomstrende Steppe tilbage til sit Land. g) 36—39 Jesajas Virksomhed i Anledning af Hiskias Sygdom (Hiskias Psalme 38, 9—20) og Sanheribs Felttog.

II. Trøstende Taler til Folket, som i det babyloniske Exil længes efter Forløsning, i tre Afsnit, som markeres ved et refrainagtigt Slutningsvers: a) 40—48 Forskjellen mellem Gud og Afguderne, Babels Fald og Forløsningen fra Babel (Cyrus 44, 28; 45, 1). b) 49—57 Jahves Tjener,*) hans nuværende Lidelser og kommende Herlighed. c) 58—66 Betingelserne for Delagtighed i den fremtidige Herlighed. Dommen og Verdensfornyelsen. Ogsaa Hedningerne optages i Riget, medens de Ugudelige hjemfalde til en evig Fordømmelse.

De kritiske Spørgsmaal. Bortse vi fra enkelte Antydninger hos Ibn Esra (smlgn. Geiger, wiss. Ztchr. f. jüd. Theol. II, 553—557), er den fuldstændige Ægthed af Indholdet i vor Jesajas Bog først bleven bestridt i den anden Halvdel af forrige Aarhundrede (Koppe, Døderlein, Eichhorn, Justi o. a.; senere maa særlig fremhæves Hitzig og Ewald). At Jesaja har forfattet 1—12; 14, 24—18; 20; 21, 11—17; 22 og 28—33,**) er nutildags almindelig eller dog næsten almindelig anerkjendt. Antallet af Forsvarere er overvejende ved Kap. 19 (Ew., Bleek, Knobel og

---

*) I a forekommer dette Udtryk 41, 8. 9; 42, 1. 19; 43, 10; 44, 1. 2. 21. 26; 45, 4 og 48, 20; i b kun i Kap. 49—53; fra 54, 17 staar det stedse i Pluralis; smlgn. endvidere 63, 17; 65, 9. 13. 14 15 og 66, 14. „Begrebet עבד ה' er nemlig, billedlig talt, en Pyramide. Den nederste Basis er det samlede Israel, det midterste Gjennemsnit Israel, ikke blot *κατὰ σάρκα*, men *κατὰ πνεῦμα*, Toppen er Frelsesmidlerens Person, som fremstaar af Israel". (Del. Jes.[3] 439.)

**) Undtagen Overskriften 1, 1 og 7, 8b (ogsaa Del. tager disse syv Ord som et yngre Indskud; smlgn. endvidere Ewald Proph. I, 247). — 2, 2—4 og 15, 1—16, 12 antages af de fleste for Reproduktion af ældre Profetord; den samme Dom fælder Ew. I, 116. 390 om 21, 11—14.

Schrader) og er ikke ringe ved Kap. 23 (Ges., Knob., Cheyne, Schr. og Kuenen; af modsat Mening er Ew. og Bleek). For Jesajas Affattelse af Afsnittet 21, 1—10 smlgn. Paul Kleinert, Theologische Studien und Kritiken 1877, S. 174—179, til hvem Cheyne, efter vor Formening med Rette, har sluttet sig. Foruden Delitzsch holde næsten kun Repræsentanterne for den traditionel-apologetiske Retning paa Ægtheden af 13, 1—14, 23; 24—27 og 34—66. Og Delitzsch har nylig i det mindste angaaende Kap. 40—66 opgivet den Anskuelse, at de skulde være forfattede af Jesaja selv (Messianic Prophecies, Edinburg 1880, S. 84; Old Testament History of Redemption, smsteds 1881, S. 141. 154 og 163; endnu dog ikke i hans Komm. [3]).

En besindig Kritik tager sikrest sit Udgangspunkt i Kap. 36—39. Disse Kapitler ere aabenbart et historisk Tillæg, som er føjet til de forangaaende Taler paa Grund af de Udtalelser af Jesaja, som det indeholder; men det rummer intet Vidnesbyrd eller giver nogen Sandsynlighed for Jesajas Forfatterskab.*) Og anses disse fire Kapitler ikke længere for jesajanske, saa er der hellerikke mere nogen ydre Grund til at henføre Kapitlerne 40—66 til Jesaja,**) og vi lade derfor disse herlige Taler (med

*) Ligesaa umulig bliver Afledningen fra Jesaja, naar man for at komme til Rette med den tradit. Tidsregning (Hiskia 727—698) ikke lader Tidsangivelsen i 36, 1 „Hiskias 14de Regjeringsaar" gaa paa Sanheribs ægyptisk-jødiske Felttog i Aaret 701, men kun paa det i Kap. 38—39 fortalte (smlgn. 38, 5). Delitzsch (Jes.[3] 370) tror rigtignok at kunne holde paa den jesajanske Affattelse ved Antagelsen af et „Hysteron-proteron" og en „redaktionel Fejltagelse".

*) I Kanon var Jesajas Bog tidligere det tredie, altsaa det sidste af de store profetiske Skrifter. Som Følge deraf

Ew., Bleek, Riehm, Dillmann, P. Kleinert o. a.) være forfattede i den Tid, hvori „den store Ubekjendte“ (Ew., meget brugt er ogsaa Benævnelsen „Deuterojesaja“) efter alle Fortolkeres Opfattelse har sit Standpunkt — i det babyloniske Exils anden Halvdel. Men med dette almindelige Resultat er Spørgsmaalet om disse Talers Oprindelse endnu ikke alsidig besvaret. Imod at betragte Kapitlerne 40—66 som en Enhed i Oprindelse (om de have samme Affattelsestid eller samme Forfatter eller begge Dele) er der paa forskjellig Vis bleven rejst Indvendinger af Ewald (Proph.[2] III, 27 f.), Bleek (Einl.[3] § 199 = [4] § 176), Klostermann (Ztschr. f. d. ges. luth. Theol. 1876, 1 f. og Art. Jesaja i Herzogs Realencykl.[2] VI, 598 f.), Nägelsbach (Komm. S. XXIV f.) og Cheyne (Proph. of Is.[2] II, 214—217. 178 f.). Hvad Affattelses-Stedet angaar, fortjener det Forsøg Opmærksomhed, som A. Rutgers (De echtheid van het tweede gedeelte van Jesaja, Leiden 1866) har gjort paa at vise, at Deuterojesaja ikke viser noget Spor af umiddelbart Bekjendtskab med Babylons Afgudsdyrkelse, Lokaliteter o. s. v. Endnu skal det omtales, at mange (f. Ex. Klostermann p. anf. Sted) anse Kapitlerne 36—39's Plads som et Bevis for, at allerede Redaktøren har betragtet Jesaja som den profeterende i Kap. 40—66.

Hvad de angrebne Stykker i de første 35 Kapitler angaa, anse vi nærmest de Grunde for utilstrækkelige, som ere fremførte mod Kap. 19, 21, 1—10 og 23. De andre Stykker henføres nu af Kritikerne, saavidt jeg kan se uden Undtagelse, ikke til Jesaja, men til den exilske Periode. Mulig vil dog denne

---

kunde et umiddelbart derefter kommende anonymt Skrift let blive betragtet som hørende dertil.

Dom en Gang blive ændret med Hensyn til et eller andet Afsnit; det ydre Vidnesbyrd i 13, 1 er her ikke uden Vægt og af 39, 6 følger, at Babel forsaavidt befandt sig indenfor Profetens Synskreds, at en Profeti fra hans Side mod Babel ikke i og for sig tør betegnes som en Umulighed.

Det vanskelige og hidtil ikke tilstrækkelig undersøgte Spørgsmaal om, hvorledes de enkelte Bestanddele af Jesajas Bog ere blevne til det Hele, som nu foreligger os, er nylig blevet taget op til nøjere Prøvelse af C. H. Cornill (Die Composition des Buches Jesaja, Ztschr. f. d. alttest. Wiss. 1884, S. 83—105). Hans Resultater (hvoraf man særlig maa lægge Mærke til det andet) lyde saaledes: 1. „Redaktionen har haft til Hensigt at ordne Profetierne i Jesajas Bog kronologisk; en Række Afsnit, som han ikke var i Stand til at bestemme kronologisk, stillede han som en Slags Prolog i Spidsen af sin Samling. 2. Indenfor denne kronologiske Ramme er der gjennemført en Sagordning og det mest efter „Stikord“.“

Selvom man ikke lader de for ikke-jesajanske erklærede Afsnit være forfattede af Jesaja, staa dog Ewalds Yttringer (i Proph.[2] I, 272 og 279) fast: „Hos J. mødes al Kraften og al Skjønheden i den profetiske Tale og Gjærning og udfylde gjensidig hinanden; det er ikke saameget en enkelt Ting, der udmærker ham, som det Heles Harmoni og Fuldendthed“, og „Hovedsagen bliver dog det, at man ikke hos Jesaja som hos de andre Profeter kan angive en særegen Ejendommelighed og fremherskende Farve i den hele Fremstilling. Han er hverken fortrinsvis den lyriske eller fortrinsvis den elegiske eller fortrinsvis den veltalende og formanende Profet, som

Tilfældet er med Joel, Hosea og Micha, hos hvem en særlig Farve behersker Fremstillingen; men alt som hans Gjenstand kræver det, byder han let over enhver Maade at tale paa og enhver Form af Fremstilling, og just det begrunder hans Storhed, som det overhovedet er et af hans mest fremtrædende Træk. Hans Grundejendommelighed er alene den høje, majestætiske Ro i Talen, som fremgaar af det fuldsikre Herredømme over Gjenstanden."

Jeremja, יִרְמְיָהוּ og יִרְמְיָה, Ἱερεμίας, Søn af Præsten Chilkija, fra Anathoth i Benjamin Stamme, blev endnu som ganske ung i Josias 13de Regjeringsaar (627) kaldet af Herren (1, 1. 6; 25, 3) og virkede næsten uafbrudt i Jerusalem (11, 21 f. i Anathoth) til dets Ødelæggelse af Nebukadnezar, derpaa i Mizpa (40, 6) og tilsidst i Thachpanches (43, 6 f.), idet han blev slæbt med af de Jøder, som efter Mordet paa Gedalja drog bort til Ægypten. Naar der bortses fra det først senere tilføjede Kap. 52, et historisk Tillæg, som paa Grund af V. 31 f. først kan være skrevet flere Aar efter 562, og som for største Delen ordret stemmer overens med 2 Kg. 24, 18—25, 30, bestaar Jeremjas Bog i den hebraiske Kanon af to Hoveddele, af hvilke den første, Kapitlerne 1—45, indeholder Profetier, som hovedsagelig angaa Juda og Gudsriget (1—24 efter de flestes Opfattelse kronologisk ordnet, 25 det halvfjerdssindstyveaarige Fangenskab i Babel, 30—33 om den ny Pagt), men ogsaa giver Beretning om Profetens Oplevelser og Begivenheder paa hans Tid (f. Ex. 11, 21; 20, 1—3; 26; 28; 36—43, 8). I den anden Hoveddel, Kapitlerne 46—51, er der sammenstillet en Række Taler mod fremmede Folk (46 Ægypten; 47 Filistæa; 48

Moab; 49 Ammon, Edom, Damaskus, Arabien og Elam, 50—51 Babel).

Den første Samling af Jeremjas Profetier, som var skrevet i Jojakims fjerde Regjeringsaar, blev tilintetgjort af Jojakim selv. Følgen var, at Jer. lod sin Medhjælper Baruch opskrive en betydelig omfangsrigere Samling. Naar dette er sket, vide vi ikke; efter manges Mening skal det være sket paa den Tid, som 1, 1 f. peger paa. I ethvert Tilfælde er den Samling, vi nu have, ikke fremkommet i Zidkijas ellevte Regjeringsaar, da Kapitlerne 40—44 fortælle om Begivenheder, som ere senere end Jerusalems Ødelæggelse.

De kritiske Spørgsmaal. I. Forholdet til LXX. LXX har indskudt Profetierne mod de fremmede Folk (46—51) i en anden Rækkefølge efter 25, 13 og fortsætter derpaa med 25, 15 (i græsk Text 32, 1). Desforuden afviger den paa talrige andre Steder fra den hebraiske Text og for det meste derved, at den har en kortere Text. Særlig K. H. Graf, efter hvis Beregning der skulde mangle omtrent 2700 Ord, har paa en Maade, der er al Opmærksomhed værd, søgt at vise (Indl. til Komm.), at den massoretiske Text fortjener Fortrinet. Væsentlig det samme Resultat har Ernst Kühl naaet (Das Verhältnisz der Massora zur Septuaginta in Jeremja. Inaugural-Diss. Halle 1882), S. 64 f.: „LXX's Hovedafvigelser fra den massoretiske Text skriver sig fra Oversætteren. Dette fremgaar af det Planmæssige i Afvigelserne, som vi ikke kunne tillægge Afskrivere . . . men kun en Oversættelse, som . . . vilde være ordret". — Hvad særlig den først omtalte store Forskjel angaar, antage vi det med Ewald, Proph.[2] II, 88 for afgjort, at den oprindelige

Plads for Profetierne mod de fremmede Folk ikke kan have været midt i Kap. 25. Større Sandsynlighed har samme Lærdes Antagelse (S. 82), at Kapitlerne 46-49 fra Begyndelsen stode foran Kap. 25 og af den, som tilføjede Kapitlerne 50—51 (se senere), bleve flyttede hen til Bogens Slutning.*)

II. Flere Kritikere bestride Ægtheden af 10, 1—16. 25, 11ᵇ—14ᵃ. 27, 7. 16—21. 33, 14—26. 39, 1. 2. 4—13. 50. 51. Kapitlerne 27—29. 30—33. 40 skulle være overarbejdede af en Senere. Ewald derimod (S. 81 f. 85) anser Kap. 1—49 for ægte, kun med Undtagelse af 10, 11. 25, 12 delvis. 13. 26ᵇ. 39, 1—2. 4—13 og Dele af Versene 4, 11. 10, 16. 20, 21. 28, 1 og 44, 22. Bedst begrundet er Antagelsen af en senere Affattelse med Hensyn til Kapitlerne 50 og 51. Karl Budde har i en meget dygtig Afhandling søgt at eftervise, at 50 og 51, 1—58 ikke stamme fra Jeremja, hvorimod Versene 51, 59—64 (undt. 60ᵇ) skulle være ægte, se Jahrbücher f. deutsche Theologie XXIII (1879), S. 428—470. 529—562 (Om Kapitlerne 50 og 51 i Jeremjas Bog). Ogsaa 39, 1—14 kan, i det mindste som de nu foreligge, ikke ret godt være af Jeremja, især naar vi sammenligne dem med den nøjagtigere Beretning i Kap. 52 (se ogsaa Nägelsbach, Herzogs Realencyklop.[2] VI, 525).

Hos Jeremja træffe vi en gjennemgaaende Benyttelse af den ældre Literatur, fornemmelig af Deuteronomium, se A. Küper, Jeremias librorum sacrorum interpres atque vindex, Berlin 1837. De mange Gjentagelser have deres Forklaring i Gjen-

*) Smlgn. ogsaa Kühl, S. 14—23 (S. 18: „enten bagved 25, 26 . . . eller bagved hele Kap. 25 eller, hvad der synes rettest, bagved Kap. 25, 29, hvor da V. 30—38 danne et resumerende Ræsonnement“).

stridigheden hos dem, hvem han var kaldet til at forkynde og lægge paa Hjærte Guds Vilje. Den af Naturen sky, bløde og til Taarer tilbøjelige Mand gjorde Gud „til en fast Borg, en Jernsøjle og Kobbermur overfor det hele Land, Judas Konger, dets Fyrster, dets Præster og Landets Folk“ (1, 18). Beskyldningen for Mangel paa Patriotisme er kun bleven rettet mod ham af saadanne, som hverken have forstaaet ham eller hans Tid. Til Bevis for den inderlige Kjærlighed, han nærede til sit Fædreland, er det tilstrækkeligt at minde om Kap. 8, 21—23.

Hezechiel, hos Luther Hesekiel, יְחֶזְקֵאל, Ἰεζεκιήλ, Søn af Præsten Busi, hørte til de ansete Judæer, som i Begyndelsen af Aaret 597 bleve deporterede sammen med Jojakin til Babylonien („vor Bortførelse“ 33, 21. 40, 1, smlgn. 1, 2). Dér boede han, var gift og ejede sit eget Hus (24, 18. 8, 1) i Thel Abib (3, 15; Luther oversætter forkert: Maaneden Abib) ved „Khebarfloden“. Denne נְהַר־כְּבָר maa vi, skjønt den hidtil ikke er paavist, tænke os som en Flod eller Kanal i Landskabet Babylonien; den er i hvert Tilfælde forskjellig fra den bekjendte Chaboras חבור (se Nøldeke i Schenkels Bibel-Lexikon I, 508). Kaldet af Gud i Bortførelsens 5te Aar (1, 2), virkede han mindst 22 Aar (den sidste daterede Profeti er fra Bortførelsens 27de Aar, 29, 17) blandt sine Medfanger som Profet og Folkelærer og blev tidt søgt af de Ældste som Raadgiver (8, 1. 14, 1. 20, 1, smlgn. 33, 20 følg.).

Bogens tvende Hoveddele lade sig betegne som Trudsel og Forjættelse. Den første Hoveddel indledes med Inaugurationsvisionen (1, 1—3, 21). Derpaa følge — fra Tiden før Jerusalems Ødelæggelse — Forudforkyndelserne af den Dom, som skulde komme

over Israel (3, 22—24). Slutningen indeholder Profetierne mod syv fremmede Folk, respektive Byer (25—32), som skrive sig fra Tiden mellem det 10de og 27de Aar af Jojakins Bortførelse: Kap. 25 Ammon, Moab, Edom og Filisterne; 26—28, 19 Tyrus; 28, 20—26 Sidon; 29—32 Ægypten. Den anden Hoveddel (33—48) klinger forjættende og trøstende, fordi den er skreven efter Dommen. Vi fremhæve deraf: Kap. 34 den gode Hyrde David; Kap. 35 mod Edom (E. som Repræsentant for Guds Riges Fjender, der juble over Israels Ulykke); Kapitlerne 40—48 Beskrivelse af det nye Theokrati, særlig Templet og dets Kultus, paa Grundlag af en Vision, som Profeten har haft. For at forstaa sidstnævnte dunkle Afsnit maa man fastholde, at enhver Profeti meddeles gjennem en Personlighed, der er bestemt saavel subjektivt d. v. s. ved sin egen Individualitet, som objektivt d. v. s. ved sin Nationalitet og Tidsforholdene. Denne objektive Bestemthed er en Nødvendighed, forat Profeten skal kunne indvirke paa dem, paa hvem han alene eller dog mest skal indvirke, hans Samtidige.

Karakteristik for Hezechiels Fremstilling er den store Mængde af Visioner, symbolske Handlinger og Billeder, som ofte beskrives meget detailleret. Det første Kapitel, מֶרְכָּבָה, stod for de gamle Jøder som Indbegrebet af den theosofiske Visdom, ligesom det første Kapitel i Genesis, מַעֲשֵׂה בְרֵאשִׁית for dem var Summen af den kosmogoniske; derfor var Studiet af begge hellerikke uden videre tilladt. Smlgn. Hieronymus til Paulinus (Biblia sacra latina V. T. Udg. Heyse-Tischendorf S. XXXI[b]): principia et finem [Ezechiel] tantis habet obscuritatibus involuta, ut apud Hebraeos istae partes cum exordio Geneseos

ante annos triginta non legantur, smlgn. ogs. Mischna Chagiga II, 1.

Opmærksomheden er i nyeste Tid i høj Grad bleven henvendt paa Hezechiels Bog, fordi Reusz, Wellhausen og deres Tilhængere have erklæret den for ældre end „den præstelige Kodex", som efter deres Opfattelse først er forfattet som videre Udvikling at det af Hezechiel fremførte (særlig komme her Kapitlerne 40—48 i Betragtning). Smlgn. ovenfor S. 29—30 og 36.

Hosea, הוֹשֵׁעַ Ὠσηέ Beeris Søn, stammede fra det nordlige Rige og virkede dér, noget senere end Amos (hvis Bog han vel allerede har kjendt, smlgn. Hos. 4, 3; 8, 14); hans Hovedvirksomhed falder i den anden Halvdel af Jeroboam II's Regjering. Han kjender hverken noget til den Hjælp, som Menahem fik af Thiglath Pileser (Phul, 2 Kg. 15, 19), eller til Fraskillelsen af Landet øst for Jordan paa Pekachs Tid (2 Kg. 15, 29; Gilead: Hos. 6, 8; 12, 12). Derfor og af andre Grunde synes den Del af Overskriften, som nævner de fire Konger, Ussia, Jotham, Ahas og Hiskia, at være tilføjet senere; Hosea skulde vel derved betegnes som hørende til samme Aarhundrede som Jesaja og Micha. Bogens Grundtanker ere Israels Troløshed og den alt lægende guddommelige Kjærlighed. I) Kap. 1—3: En symbolsk Fremstilling af disse Tanker. Kurtz, Duhm, Wellh. og særlig Nowack, Komm. S. 48—55 (ikke Reusz, G. A. T. 265) have dog fornylig forsvaret den Opfattelse, at der skulde være at tænke paa virkelige Begivenheder i Profetens Privatliv. II) Kap. 4—14: Israels Skyld 4—8; den derved nødvendiggjorte Straf 9—11; men en Gang, naar Israel omvender sig, vil herlig Frelse følge efter Skyld og Straf 12—14.

Joel, יוֹאֵל Ἰωήλ, Pethuels Søn, Judæer, har rimeligvis profeteret i Jerusalem og var mulig, ligesom sikkert Jeremja var det, Præst-Profet (i det mindste synes den Omstændighed, at han særlig tager Hensyn til Præster, Kultus og Ofre, at tale derfor). Efter al Sandsynlighed skrev han i de første Aartier af Judas Konge Jehoas Regjering; han kjender nemlig endnu ikke noget til syriske eller endog assyriske Trængsler; Judas Fjender ere kun Føniciere og Filistere, Ægyptere og Edomiter (4, 4. 19); og allerede Amos (1, 2, smlgn. Jo. 4, 16; 9, 13 smlgn. Jo. 4, 18) kjender Joels Bog. Vatke, Hilgenfeld og andre, Merx mest afgjort og grundigst, betragte Bogen som efterexilsk (M. anser den for en efter 445 f. Kr. skreven Midrasch). Men at Kongen ikke omtales, og at Talen tvertimod er rettet til Oldingene og de Ældste, forklares tilstrækkelig af Jehoas Mindreaarighed, se 2 Kg. 12, 1 f. (11, 21 f.). Heller ikke bør man slutte til en efterexilsk Tid ud fra den Forudsætning af lovlige Tilstande, som giver sig tilkjende i Kultushandlingernes Fremhævelse og deri, at Højene ikke nævnes; men dette gjør den moderne Pentateuchkritik for det meste (dog ikke Reusz G. A. T. 246). Det rhetoriske Præg faar sin Forklaring deraf, at vi her have at gjøre ikke med et tankerigt kort Omrids af en mangeaarig Virksomhed (som Tilfældet er med andre af de smaa Profeter), men med en enkelt Tale, som skulde gjøre Indtryk.

I) Klage og Formaning til Bod 1, 1—2, 17; II) Forjættelse 2, 19—4, 21. Begge Dele forbindes til et Hele ved den historiske Bemærkning i 2, 18. Græshoppeplagen er ikke at forstaa som en billedlig Betegnelse af fjendtlige Hærskarer; thi Græshopperne sammenlignes 2, 4 med Heste og Ryttere.

Amos, עָמוֹס, Ἀμώς, Hyrde fra Thekoa, som ligger 8 *Km.* syd for Bethlehem (i lige Linie), virkede i det nordlige Rige, men skrev formodentlig, efter sin Udvisning derfra, 7, 10 f., i Judæa. Han virkede, medens Ussia regjerede i Juda og Jeroboam i Israel, noget tidligere end Hosea. 6, 14 (smlgn. 2 Kg. 14, 25) viser hen til Tiden efter Jeroboams Erobringstog. Grundtanken er: Den ødelæggende Straffedom nærmer sig. Indledningstalen, Kap. 1—2, forkynder en Straffedom over Folkene, som vil ramme Damaskus, Filistæa, Tyrus, Edom, Ammoniterne, Moab og Juda, men som haardest vil bryde ind over Israel. Denne Straffedom, som skal komme over Israel, er Themaet for den følgende Straffetale (3—6: tre med שִׁמְעוּ begyndende Afsnit: 3, 1; 4, 1; 5, 1) og de fem Visioner (7, 1—9, 10). Kun de sidste Vers ere forjættende (9, 11—15).

Obadja, עֹבַדְיָה LXX. ὅρασις Ὀβδιού. Truende Profeti mod Edom (V. 1—9) paa Grund af den Forbrydelse, som det har begaaet mod sin Broder Jakob (V. 10—14). Jahves nærforestaaende Dag vil bringe Fordærvelse over alle Hedninger, særlig over Edom (V. 15—16); men de Fordrevne af Israel skulle vende tilbage til deres Land og til Zions Bjerg (V. 17—21). V. 1—9 stemme tildels ordret overens med Jer. 49, 7—22, og da Sammenhængen hos Obadja er bedre end hos Jeremja, kan den sidste ikke være Originalen (anderledes Bertholdt, Knobel, Bleek, Reusz G. A. T. § 368 o. a.). Her frembyde sig da to Muligheder: a) Hele Obadjas Profeti er ældre; saa maatte det, der bliver sagt om Edom, forklares ud fra Jehorams Tid. Den Gang faldt Edomiterne fra Juda 2 Kg. 8, 20—22. 2 Kr. 21, 8—10, og under den samme Konges Regjering erobrede Filisterne og Araberne (2 Kr. 21, 16—17) Je-

rusalem, hvortil Ob. V. 11 maa antages at sigte. Til Støtte for denne Opfattelse kan man anføre Joels Forhold til Obadja (særlig 3, 5 smlgn. Ob. 17; mere hos Keil, Einl.[3] § 88 Note 5) og Mangelen af enhver Hentydning til Assyrien eller Babel; imod den, at Jeremja kun kjender V. 1—9 af Obadjas Skrift, saa at Resten synes at have været ham ubekjendt. b) Obadja har skrevet kort efter Jerusalems Ødelæggelse ved Nebukadnezar (smlgn. Ps. 137, 7). I dette Tilfælde maatte man antage, at Obadja i V. 1—9 og Jeremja i Kap. 49 have benyttet en og samme ældre Profeti mod Edom. Smlgn. dog derimod Caspari S. 23—28.

Jona, יוֹנָה, Ἰωνᾶς. Med den Jona ben Amitthai, som nævnes i første Vers, er der uden Tvivl ment den Profet af samme Navn, som omtales i 2 Kg. 14, 25 (paa Jeroboam II's Tid); men det antydes ikke i nogen Maade, at han selv skulde have optegnet det. der er berettet om ham; Bogens Indhold er nemlig ikke profetiske Taler, men Fortælling om, hvad der er hændet Jona. Snarere pege baade Sproget og Indholdet hen paa en langt senere Tid. Bogen har nemlig ikke det Formaal at levere virkelig Historie, men den forfølger en didaktisk Tendens: Den prædiker Guds barmhjærtige Kjærlighed som universel, som omfattende ogsaa Hedningene. Sandsynligvis har Forfatteren benyttet en gammel Jona-Historie, som Traditionen havde opbevaret, ligesom Forfatteren til Ijobs Bog ikke selv har opfundet dens historiske Ramme. At Indholdet nødvendig maa betragtes som bogstavelig sand Historie, kan heller ikke begrundes paa Steder som Luk. 11, 29 f.

og Matth. 12, 39 f.*). Rent forfejlet er den af Frd. Chr. Baur foreslaaede mythologiske Forklaring. Da Bogen er bleven optaget i den profetiske Kanon, tør vi ikke sætte dens Affattelse senere end i det 5te Aarhundrede; forøvrigt er der ikke fremsat afgjørende Indvendinger mod at henføre dens Affattelse til det 6te Aarhundredes anden Halvdel.

Micha, מִיכָה, *Μιχαίας*, fra den lille By Moreschet Gath, ikke langt fra Bêt Dschibrîn (Eleutheropolis) i Judæa, virkede efter Overskriften under Jotham, Ahas og Hiskia. I) Kap. 1—2: Den Dom, som skal komme, nærmest over Samaria, men ogsaa over Juda. Irettesættelse for Hovedsynderne. Kun tilslut kommer en kort Forjættelse. II) Kap. 3—5: Paa Grund af Synderne hos Folkets Ledere (særlig rettes der Bebrejdelser mod de voldsomme Fornemme, de falske Profeter og de slette Præster) skal Jerusalem ødelægges; men da vil der komme et herligt messiansk Fredsrige. III) Kap. 6—7: Formaninger til Bod og Trudsler om Straf, angerfuld Klage og sluttelig Fremblik til Frelsen.

Det er uvist, om Micha 4, 1—4 er Originalen til Jesaja 2, 2—4 (Caspari, Keil, Delitzsch), eller om begge Profeter have øst af en ældre Kilde (Hitzig, Ewald). Den sidste Antagelse turde dog have over-

---

*) Smlgn. ogsaa Reusz G. A. T. 500: „Men selv om Niniviterne virkelig den Gang have omvendt sig, har det dog ikke været videre alvorligt ment, hvad vi noksom kunne læse os til hos Profeterne. Men Jesus tror det dog og stiller begge Folk ligeoverfor hinanden paa Dommens Dag? Just det beviser, at han har opfattet Fortællingen blot som en Parabel. Ogsaa de fuldstændig opdigtede Personer i de nytest. Parabler afgive den Dag i Dag Vidnesbyrd om de Sandheder, som de oprindelig vare bestemte til at forkynde".

vejende Sandsynlighed for sig. Hartmann og mange andre have, især paa Grund af Jer. 26, 18 („i Hiskias Dage"), bekæmpet Ægtheden af den kronologiske Angivelse i Overskriften; mod Ægtheden kan man ogsaa anføre Analogien fra den Forandring, som er foretaget i Hos. 1, 1 (se ovenfor S. 65). Iøvrigt er der ikke fremført tvingende Grunde mod Bogens Integritet. Ewald (Proph.[2] I, 501. 525—537) lader Kap. 6 og 7 være forfattede paa Manasses Tid og af en anden Profet. Wellhausen (Bleeks Einl.[4], 425 f.) erklærer 7, 7—20 for at være et Aarhundrede yngre end 7, 6 (uden for Resten at udtale sig videre om Kap. 6—7). Stade (Ztschr. f. d. alttest. Wiss. I, 161 til 172, III, 1—16) paastaar, at man kun kan tillægge Profeten Micha Kap. 1—3, med Udskillelse af 2,12—13, hvilke Vers ere exilske eller efterexilske. C. H. Cornill (Ztschr. f. d. alttest. Wiss. IV, 89 Anm.) antager, at Kap. 4—5 hidrører fra en senere Forfatter, men holder derimod paa Authentien af Stykket 6, 1—7, 6. Reusz (G. A. T. 314) anser hele Bogen (med Undtagelse af Datoen i Begyndelsen) for ægte.

Nahum, נחום *Ναούμ*, fra Elkosch (Hieronymus har set en Landsby Helcesei i Galilæa, maaske det nuværende El Kauzeh ved Rama i Naftāli; det er næppe rigtigt som Ewald at tænke paa Alkusch ved Mosul), skrev en Profeti mod Ninive, Blodstaden (3, 1), sandsynligvis ved Aar 660. Thi den i 3, 8 f. omtalte Ødelæggelse af No-Ammon (Theben) er vel Assurbanipals i Aaret 664 eller 663, smlgn. Duncker, Gesch. des Altertums[5], II, 382 følg. og Schrader, Keilinschriften und das Alte Test.[2] 450. 452 (Reusz har altsaa Uret i at kalde Historien „stum" om dette Punkt, G. A. T. 369). Til at betragte Begyndelses-

ordene af Overskriften, מַשָּׂא נִינְוֵה for uægte foreligger der ingen tilstrækkelig Grund.

Habakuk, חֲבַקּוּק, Ἀμβακούμ, Judæer, maaske Levit (paa Grund af 3, 19), skrev efter de flestes Mening (ogsaa Reusz, G. A. T. 373) paa Jojakims Tid; efter Keil, Einl. [3] § 95 og Delitzsch allerede under Josia, da 2, 20 maa være kjendt af Zef. 1, 7 og 1, 8 af Jer. 4, 13. 5, 6. — Kap. 1—2. Profeten skuer Kaldæernes Indfald. Derefter stiller han sig paa den profetiske Varde og forvisses af Herren om, at Forjættelserne skulle opfyldes for de Retfærdige, men at Hedningerne (ɔ: Kaldæerne) skulde gaa til Grunde. Kap. 3. „Det Hele afsluttes — idet ligesom et Forhæng i Baggrunden drages bort — med en storartet, frygtelig Aabenbaring af Herren, som bryder op fra Sinai for at indfri sit Ord“ (Reusz 374).

Zefanja, צְפַנְיָה, Σοφανίας, efter 1, 1 Sønnesøns Sønnesøn af Hiskia (sandsynligvis Kongen). Overskriften nævner i al Almindelighed Josias Tid; 1, 4—6 og 3, 1—5 henviser os bestemtere til Tiden før denne Konges 18de Regjeringsaar. Zefanja forkynder en stor Vredesdag fra Jahve, formaner til Bod og forjætter Israels Rest og alle Folkeslag den messianske Frelse. Den saavel historisk som exegetisk ubegrundede Antagelse af Ewald (Gesch. [3] III, 747; Proph. [2] II, 14—15), Duncker (Gesch. des Alt. [5] II, 464) og mange andre, at Zefanjas (og Jeremjas) Skildringer skulle referere sig til et hærjende Indfald i Judæa af Skyther, er bleven tilbagevist af Nöldeke (Schenkels Bibel-Lexikon III, 388), Keil (til Jer. 4, 5) og andre.

Haggai, חַגַּי, Ἀγγαῖος, en af dem, som vendte tilbage med Serubbabel og Josua, giver et Overblik over den Virksomhed, han udfoldede i Darius' 2det

Regjeringsaar til Fremme af Templets Gjenopbyggelse, i Form af en Indholdsangivelse af de Taler, han holdt i denne Tid. Den Formodning (Ewald, Proph. [2] III, 178), at H. hørte til dem, som havde set det første Tempel, kan ikke bevises ved 2, 3.

Zakarja, זְכַרְיָה, Ζαχαρίας, Berechjas Søn, Sonnesøn af Præsten Iddo, som vendte tilbage med Serubbabel og Josua, virkede fra Darius' 2det Regjeringsaar, altsaa samtidig med Haggai, for Tempelbygningen og er saaledes allerede optraadt i en meget ung Alder (1, 1 smlgn. Esra 5, 1. 6, 14. Neh. 12, 4. 16). De første otte Kapitler ere ubestridelig af Zacharja: I) 1, 1—6: Formaning til Bod. „Vender om til mig, saa vil jeg vende om til Eder". II) 1, 7—6, fin.: otte Nattesyner (apokalyptiske Spaadomme, som delvis ogsaa fremstille noget allerede forbigangent), som alle pege hen paa Guds Riges Fuldendelse; til dem slutter 6, 9—15 sig med Ypperstepræsten Josuas symbolsk-profetiske Kroning. III) 7—8: I Anledning af et Spørgsmaal, som var fremkommet fra Beth-El, udtaler Zacharja sig om Fasten i Almindelighed. Det kommer ikke an paa at faste, men paa at have det rette Sindelag og den rette Handlemaade. Herren vil igjen vende sig til sit Folk og forvandle al Faste til Fryd og Glæde.

Anden Del. A) Modstandere af Ægtheden. Ordene διὰ Ἰερεμίου i Matth. 27, 9 gave i det 17de Aarhundrede nogle engelske Theologer Anledning til at tvivle om Affattelsen ved Zacharja. I et særligt (anonymt udkommende) Skrift begrundede Hamburgerpræsten B. G. Flügge (1784) for første Gang i Tyskland Paastanden om Uægtheden. Fra den Tid af ere de fleste gammeltest. Exegeter enige om, at Kap. 9—14 ikke kunne hidrøre fra Profeten Zacharja;

men om hvorledes man saa skal betragte dem, hersker der aldeles ingen Enighed. a. At de ere forfattede før Exilet og af samme Autor (Ed. Forberg 1824 og Rosenmüller), er der vel for Tiden ingen, som vil paastaa. De fleste antage to forexilske Forfattere: α. Kap. 9—11 (ogsaa 13, 7—9 efter Ewald, Proph.[2] I, 248, Anm. 2 og Ortenberg, smlgn. ogsaa Schrader i de Wettes Einl.[8] S. 481, L. 19—20) hidrørende fra en Samtidig af Hosea, en ældre Samtidig af Jesaja; β. Kap. 12—14 (ev. uden 13, 7—9) hidrørende fra en Samtidig af Jeremja, maaske under Jojakim. Saaledes Bleek og Schrader i deres Indl.; Ewald og Hitzig i deres Komm.; Knobel, Prophetismus der Hebräer, B. II; E. Meier, Gesch. der poet. Nationalliteratur der Hebräer; Diestel i Schenkels Bibel-Lexikon, B. V; Ed. Riehm, Handwtb. d. Bibl. Alt. S. 1319b; Kahnis, Luth. Dogmatik, B. 1; Ortenberg (se nedenfor) og mange andre, f. Ex. Steiner i 4. Opl. af Hitzigs Komm.; Hitzig lader Kap. 12—14 være forfattede under Manasse. Ogsaa Reusz, G. A. T. 332 følg., er tilbøjelig til „at sætte vor Ubekjendte til Manasses Tid"; dog ere Holdepunkterne „ikke tilstrækkelige til nøje at bestemme Forfatterens Tid". — Navnlig de historiske Hensyn tale for at antage en forexilsk Affattelse af disse sex Kapitler. b. At de ere forfattede af samme Autor længe efter Zacharjas Tid, er blevet paastaaet af Gramberg, krit. Gesch. der Religionsideen; Vatke, bibl. Theologie I, 553; Abr. Geiger, Ursprung u. Übersetzungen der Bibel, S. 55. 57—59 og Nachgelassene Schriften IV, 178—179; Stade, Programm zum Ludwigstage, Gieszen 1880, S. 19 („Zach. 9—14 er et efterexilsk Skriftstykke, som man efter dets Ideer og historiske Forudsætninger bedst kan tænke sig fremkommet i Be-

gyndelsen af det 3die Aarh. f. Kr.") og Ztschr. f. d. alttest. Wissensch. I (1881), S. 1—96; II, 151—172. 275—309. (Se derimod H. Grätz, Monatsschr. f. Gesch. und Wissensch. des Judth. 1881, 239 følg., 277—285, 317—327).

B) Som Forsvarere af Ægtheden kan nævnes: Jahn, Hävernick, Herbst, Stähelin, de Wette (Opl. 4—7) og Keil i deres Indledninger; Baumgarten, Neumann, Kliefoth, Schegg, Köhler, Lange, Pusey, Bredenkamp og Wright i deres Kommentarer; F. B. Køster, meletemata critica et exegetica in Zachariae prophetae partem posteriorem, Gött. 1818; Hengstenberg, Beiträge zur Einl. ins Alte Test., B. I (Berl. 1831), S. 361—388; J. D. Fr. Burger, Etudes exég. et critiques sur le proph. Zach., Straszburg 1841; H. L. Sandrock, Prioris et posterioris Zachariae partis vaticinia ab uno eodemque auctore profecta, Breslau 1856 (Diss.); L. Reinke, Beiträge zur Erklärung des A. T., B. VII, Münster 1866.

Yderligere Oplysning om dette Stridsspørgsmaals Historie og Literatur — ved den moderne Kritik er det atter bleven draget frem i første Linie, — kan findes hos Köster, Köhler og i Emil F. J. v. Ortenbergs Die Bestandteile des Buches Sacharja, Gotha 1859.

Maleachi, מַלְאָכִי, *Μαλαχίας*. Om Maleachis Per-Person vide vi intet; dog behøver man ikke derfor med Vitringa, Hengstenberg og Ewald at antage, at Maleachi ikke skulde være Forfatterens virkelige Navn, men en Betegnelse for hans Kald. En Sammenligning med Neh. 13 gjør det højst sandsynligt, at Skriftet maa sættes i Tiden mellem Nehemjas første og andet Ophold i Jerusalem. Skriftet udmærker sig ikke ved Begejstringens høje Flugt, men ved et

dialogisk Læreforedrag. De ugudelige Præster og de blandede Ægteskaber dadles. I Stedet for den Dom over Hedningene, som Folket forlanger, vil Gud ved Pagtsenglen lade udgaa Dom over de Uretfærdige.

---

4. Hagiograferne.

Psalmerne. Navne. Psalmesamlingen har intet hebraisk Navn, som nøje svarer til Indholdet. I den efterbibelske Tid brugte man sædvanlig תְּהִלִּים, jer. Talmud, Schabbath XVI, 1 (B. 15c. L. 38), eller סֵפֶר תְּהִלִּים; men ikke alle Psalmer have Karakteren af תְּהִלָּה (Ps. 145 Ovskr.) ɔ: af Lovsang. Ogsaa det i Slutningen af Ps. 72 staaende „Davids Bønner (תְּפִלּוֹת) have Ende“ (smlgn. Ovskr. i Ps. 17. 86. 90. 102 og 142) er kun et a potiori givet Navn (התפלל bruges rigtignok undertiden i videre Betydning end vort „bede“, 1 Sam. 2, 1). To andre Betegnelser, som mange Ps. have i Overskrifterne, מזמור Musikstykke og שיר Sangstykke, have intet at gjøre med Indholdet. — ψαλμός er oprindelig det at spille paa Strengeinstrument, derpaa den til Strengeleg sungne Sang; deraf βίβλος ψαλμῶν Luk. 20, 42 og ψαλτήριον, egentlig Strengeinstrument, derpaa Psalmesamlingen (smlgn. Bogtitlen „Zionsharpen“).

Antal og Inddeling. Psalmebogen bestaar i de trykte Udgaver af den hebraiske Text af 150 enkelte Ps., ligesaa i LXX, som dog kommer til dette Tal paa en anden Maade (Ps. 9 og 10, 114 og 115 slaas sammen, 116 og 147 deles). Den ældste jødiske

Tradition talte 147 Ps. „svarende til vor Fader Jakobs Leveaar“ (jer. Talmud paa anf. Sted); ogsaa de gamle Haandskrifter talte i Reglen mindre end 150; særlig ofte ere dér 42 følg. og 114 følg. forbundne. De nuværende Grænser for Psalmerne ere ikke rigtige i enhver Henseende: Ps. 9 og 10 saavelsom Ps. 42 og 43 udgjorde sikkert oprindelig kun én Ps. — Psalmebogens Inddeling i fem Bøger (begyndende med Ps. 1, 42, 73, 90 og 107) har ikke blot foreligget LXX (thi de oversætte Doxologierne med), men ogsaa allerede Kronisten; thi i den Fest- og Takkehymne, som David efter dennes Beretning anordnede i Anledning af Arkens Indbringelse (1 Krøn. 16 [17], 8 følg.), bliver endog Doxologien fra Ps. 106, 48 frit reproduceret. At man har foretaget denne Femdeling af Hensyn til Pentateuchens Femdeling, have allerede Hippolytus og Midrasch til Psalmebogen bemærket. Loven indeholder Guds Fordringer, Psalmebogen Menighedens Svar.

Overskrifterne. Indholdet af Overskrifterne, som kun i 34 Ps. ganske mangle, er firedobbelt: 1. Sangarten, תְּהִלָּה og תְּפִלָּה under Synspunkt af det religiøse Indhold; מִכְתָּם, שִׁגָּיוֹן, מַשְׂכִּיל; 2. Liturgiske Bemærkninger, f. Ex. Anledningen til at Psalmen var tagen i Brug, Arten og Maaden for Udførelsen ved Gudstjenesten (Instrumentalaccompagnement, Toneart og Melodi); 3. Forfatternavne hundrede Gange, stedse med foregaaende ל auctoris (smlgn. Hab. 3, 1), nemlig: a) Mose Ps. 90; b) David 73 Gange, 37 Gange i første Bog (ikke i de indledende Ps. 1 og 2; Ps. 10 hører til Ps. 9; en virkelig Undtagelse er kun Ps. 33, hvor dog maaske לדוד er udfaldet; LXX har τῷ Δαυείδ), 18 Gange i anden: 51—65. 68—70, endvidere Ps. 86. 101. 103 og i sidste

Bog 108—110. 122. 124. 131. 133. 138--145; c) Salomo Ps. 72. 127; d) Asaf (1 Kr. 6, 24 [7, 39]; 15 [16], 17. 19; 2 Kr. 29, 30) 12 Gange: 50. 73—83 foran Ps. af forskjellig Alder; e) Korahs Børn: 42. 44—49. 84. 85. 87 (i Ps. 88 bør den første Halvdel af Overskriften slettes); f) Esrachiten Heman Ps. 88 og g) Esrachiten Ethan Ps. 89 (H. og E. ere forskjellige fra de levitiske Musikmestre af samme Navn, smlgn. 1 Kg. 5, 11 [4, 31]; 1 Kr. 2, 6); 4. Tidshistoriske Angivelser, kun i 13 med לְדָוִד overskrevne Ps.: 7. 59. 56. 34. 52. 57. 142. 54. 18 (Sauls Tid); 3. 63 (Absaloms Tid); 51 (Bathseba); 60 (den syrisk-ammonitiske Krig).

Flere Ps., som bære Davids Navn i Spidsen, kunne allerede af sproglige Grunde ikke stamme fra David; men derfor behøver man ikke at skære alle Overskrifterne over én Kam og erklære dem for værdiløse; tvertimod tale vægtige Grunde for Troværdigheden, og det modsatte maa i hvert enkelt Tilfælde paavises. Talrige Efterretninger godtgjøre Davids musikalske og poetiske Begavelse, hans Interesse for Sang og Musik ved Gudstjenesten og de praktiske Udslag, han gav denne sin Interesse, se 1 Sam. 16, 17 følg., 18, 10; 2 Sam. 1, 17 følg.; 3, 33 følg.; 22. 23, 1 følg.; Amos 6, 5; Neh. 12, 36; 2 Sam. 6, 5; 1 Kr. 16 [17], 4. 37. 41. 23 [24], 5; 2 Kr. 29, 30. De historiske Overskrifter ere ikke laante fra Samuels Bøger og kunne heller ikke være opfundne af Samleren; altsaa ligger der en meget gammel Tradition til Grund for dem. En omhyggelig Undersøgelse viser fremdeles, at Overskrifternes liturgiske Bestanddele have en høj Alder. Hitzig anerkjender 14 Ps. som davidiske, nemlig 3—19 med Undtagelse af 5, 6 og 14, som ere indskudte senere; Ewald 10 hele Psalmer (3. 4. 7. 8. 11. 18. 24. 29. 32 og 101) og en-

kelte Brudstykker (19, 2–7; 60, 8–11; 68, 14–19; 144, 12–14). Saavidt man kan slutte af Frz. Delitzschs Yttringer, der tildels ere holdte i en ubestemt Form (Komm. 3. og 4. Opl.), antager denne Lærde 44 Ps. for davidiske; 3—19. 22—24. 26. 28—30. 32. 34. 36—39. 41. 51. 52. 54. 56—63. 101 og 110; han udtaler sig ubestemt om eller nærer Betænkelighed ved 25. 27, 1–6. 31. 55. 64. 103 og 109; de øvrige ($23^1/_2$) ere efter hans Mening ikke af David. Den, som i Fremtiden vil føre Psalmekritiken videre, maa gaa ud fra Ps. 18, der er bevidnet af 2 Sam. 22, og fra Ps. 3. 4. 7. 8 og 11, hvis Ægthed anerkjendes af alle de tre nævnte Udlæggere. Derefter maa man undersøge de Ps., der af to af disse Exegeter tilskrives David, og den tredies Grunde til at forkaste dem; endelig maatte en Prøvelse af Delitzschs Opstilling foretages. Det endelige Resultat turde være en Formindskelse af den 44 Psalmer omfattende Liste. Ægtheden af de Psalmer, som ogsaa Delitzsch frakjender David, navnlig af dem i de tre sidste Bøger, vil næppe mere kunne forsvares med videnskabelige Grunde.

Psalmesamlingens Ordning. En gjennemgaaende Disposition, en Trinrække af herskende Grund- og Hovedtanker lader sig ikke paavise i Psalmebogen. Dog mangler det ikke paa Spor af en ordnende Virksomhed, f. Ex. Hensyn til den af Traditionen angivne Forfatter og Sammenstillingen af de saakaldte Trappepsalmer (120—134). Delitzsch har med Flid og ikke uden Held søgt at paavise, at Psalmerne ere blevne knyttede til hinanden efter fremtrædende ydre og indre Kjendetegn. Brugen af Gudsnavnene er mærkelig og af Vigtighed til at vinde et Indblik i Psalmebogens Historie. 1ste, 4de og 5te Bog indeholde

Jahvepsalmer, og Navnet Jahve er fremherskende i Ps. 84—89; 2den Bog derimod og de elleve asafske Psalmer 73—83 ere elohistiske. Smlgn. Gesenius, Thesaur. 97^{b}. 98^{a}; Ewald, Dichter I^{b}, 244—246; Delitzsch, Symbolae ad psalmos illustrandos isagogicae, Lpz. 1846; Hupfeld-Riehm I, 43. 44.

Psalmebogens Fremkomst maa vi, bortset fra usikre Enkeltheder, tænke os foregaaet paa omtrent følgende Maade: 1. Samlingen af de gammeldavidiske Jahvepsalmer i 1ste Bog (Ps. 3 følg.), hvis Kjærne stammer fra David eller Salomo; 2. Samlingen af Korahs Børns Elohimpsalmer (42—49); 3. En Redaktør forenede begge disse og tilføjede først en enkelt ham bekjendt asafsk Elohimpsalme, 50, derpaa et Antal davidiske Elohimpsalmer, 51 følg., og endelig den salomoniske Ps. 72. Svarende til denne som Bøn messiansk betydningsfulde Psalme stilledes i Begyndelsen af Samlingen den ældgamle Ps. 2, der er messiansk betydningsfuld som Skildring af en ideal theokratisk Konges Stilling. Muligt er det, at Redaktøren tildigtede den sikkert førjeremjanske Indledningspsalme 1, som synes at vise hen til den følgende Ps. 2. Som Slutning (Ps. 72, 20) satte han a potiori Underskriften כלו תפלות דוד בן ישי (smlgn. Jjob 31, 40). Gjentagelsen af tvende Psalmer (de elohistiske Psalmer 53 og 70 = de jahvistiske 14 og 40, 14 følg.) beviser, at den overvejende Anvendelse af Gudsnavnet Elohim i 2den Bog er ældre end Dobbeltbogens Redaktør; havde først denne indført Navnet Elohim i 2den Bogs Psalmer, vilde han af 1ste Bog enten have gjentaget meget mere med forandret Navn eller slet intet. 4. Den 3die Bog kan paa Grund af Ps. 74 og 79 først være bleven samlet efter det babyloniske Exil. Samleren er ikke identisk med

den nysnævnte. 5. En anden Samlers Værk begynder aabenbart med 4de Bog, Ps. 90. Denne Bog indeholder, med Undtagelse af Ps. 101 og 103 (begge לדוד), kun navnløse Psalmer; altsaa maa 6. den femte Bog, som bringer en Efterslæt af 15 Davidspsalmer og 1 Salomopsalme, stamme fra en anden Samler, som for at antyde sit Arbejdes Sammenhøren med det foregaaende satte en meget lignende Psalme (smlgn. 107 med 106) i Spidsen. Doxologierne ere vel ogsaa hans Værk. Denne endelige Redaktion maa efter ydre og indre Grunde have fundet Sted i Esras og Nehemjas Tid. — Forsvarerne og Tilhængerne af den af Vatke, George og Reusz begrundede Pentateuchkritik anse de fleste Psalmer for exilske eller efterexilske: F. Giesebrecht fælder saaledes denne Dom (Über die Abfassungszeit der Psalmen, I.: B. II--V, Ztschr. f. d. alttest. Wiss. I, 276–332) over alle Psalmerne i 2den–5te Bog; Reusz (G. A. T. § 282) skriver, at der gives ingen Psalme af David, og: „af de enkelte Digte, som endnu sikrest kunne sættes til Monarkiets Tid, nævne vi Ps. 2, 18, 20 og 21“. Hitzig og Olshausen lade en stor Del af Psalmebogen være fremkommet i Makkabæertiden, Reusz (G. A. T. § 481–482) „de allerfleste Psalmer“; andre nøjes med at henføre de fire Psalmer 44, 74, 79 og 83*) til en saa sen Tid; Delitzsch deler den samme Mening med Hensyn til Ps. 74 og 79 og udtaler sig ubestemt om Ps. 123. Vi ere med C. Ehrt (Abfassungszeit und Abschlusz des Psalters zur Prüfung der Frage nach Makkabäerpsalmen, Lpz. 1869) og mange andre (se Keil, Einl.[3] § 113 Anm. 5) over-

*) Giesebrecht paa anf. Sted 325 følg. ogsaa Ps. 40 og, dog ikke afgjort, Ps. 63 og 61.

beviste om, at Psalmebogen ikke indeholder nogen Psalme fra denne Tid.

Psalmernes Indhold. Psalmebogen giver religiøs Poesi eller rettere, da vi helt igjennem bevæge os paa Følelsens Omraade, religiøs Lyrik. Den eneste Psalme (45), som efter sit historiske Indhold kan betegnes som en Undtagelse, er i hvert Tilfælde allerede ved sin Optagelse i Samlingen bleven udlagt i religiøs Retning. — Af de forskjellige Forsøg, som man har gjort paa at klassificere Psalmerne, er intet fuldstændigt gjennemførligt. Dog fortjene to at blive omtalte: 1. Subjektiv Inddeling, efter den Stemning hvoraf de ere fremgaaede, a. af en overvejende glad bevæget Stemning (Pris og Lov, Tak), b. af en overvejende bedrøvet Stemning, c. af en mere rolig, betragtende Stemning (f. Ex. Lærepsalmerne); 2. Objektiv Inddeling, efter den Gjenstand de behandle, a. Gud og de guddommelige Ting, Skabelsen og Styrelsen, b. Kongen og Kongedømmet, c. Folket og dets Skjæbne, d. Digteren selv og hans Stilling.

Psalmernes theologiske Betydning. Loven og Profeterne give os den gammeltestamentlige Religions objektive Indhold og vise os, hvorledes Folket skulde være, og hvori den store Masse deraf forsyndede sig; Psalmerne give os et Indblik i de Frommes religiøse og ethiske Bevidsthed og vise os, hvorledes hint objektive af dem er blevet subjektivt tilegnet og anvendt. Smlgn. særlig Hengstenberg[2] IV, S. 611–665; J. H. Kurtz, Zur Theologie der Psalmen, Dorpat 1865.

Ordsprogene, מִשְׁלֵי שְׁלֹמֹה, *παροιμίαι Σολομῶντος*. I) 1, 1–7 en udførlig Overskrift, som fremhæver Værdien af den følgende Samlings Indhold og maaske ogsaa

i V. 6 hentyder til det første Tillæg. II) 1, 8—9 Indledningstaler: Betragtning af Visdommen og Formaning til de Unge om at tilegne sig Visdom; Ewald deler Stykket i tre Taler: 1, 8; 4, 1; 6, 20; Delitzsch i 15 Maschalsange; Reusz G. A. T. 492 Beg. i 21 Tiltaler, af hvilke 16 indledes paa særlig Maade. III) 10, 1—22, 16 Første Samling af salomoniske Ordsprog, מִשְׁלֵי שְׁלֹמֹה; Ewald deler den i fem Dele: 10, 1; 13, 1; 15, 20; 17, 25; 19, 20. IV) 22, 17—24, 22 Første Tillæg, de Vises Ord, דִּבְרֵי חֲכָמִים, sandsynligvis tilføjet af Forfatteren til de ni første Kapitler. V) 24, 23—34 Andet Tillæg, flere Ord af de Vise, גַּם אֵלֶּה לַחֲכָמִים, som er føjet til enten af den samme eller, hvad der synes mig at ligge nærmere, af den, som forbandt den første Samling med den anden. VI) 25—29 Anden Samling af salomoniske Ordsprog, ם אֵלֶּה מִשְׁלֵי שְׁלֹמֹה אֲשֶׁר הֶעְתִּיקוּ אַנְשֵׁי חִזְקִיָּה מֶלֶךְ־יְהוּדָה. VII) 30 Første Efterskrift, Agurs, Jaqes Søns, Ord; tildels mørke Taler og Talgaader. VIII) 31, 1—9 Anden Efterskrift, Kong Lemuels Ord, hvormed hans Moder havde formanet ham (מַשָּׂא Kap. 30, 31 af usikker Betydning). IX) 31, 10—31 Tredie Efterskrift, en Lovprisning af den brave Hustru i Form af en alfabetisk Sang.

Den første Samling (III) indeholder 375 heltigjennem toliniede og for det meste antithetiske Ordsprog (Del. S. 14—15); den anden (VI) er forskjellig derfra for det første ved en overvejende Mængde af paraboliske, navnlig emblematiske Ordsprog og for det andet derved, at der, om end sjeldent, forekommer tre-, fire- og fem-liniede Ordsprog og en Maschalsang (27, 23—27). Den væsentlig forskjellige Bygning, som findes i de andre Dele af Ordsprogene,

fremgaar af det, som ovenfor er bemærket i Anledning af Indholdsangivelsen.

Den første Samling er bevidnet som salomonisk ikke blot ved det almindelige Udsagn i 1 Kg. 5, 12 (som ogsaa gjælder for den anden Samling), men ogsaa ved Overskrifterne i 1, 1 og 10, 1. At der er Mulighed, ja Sandsynlighed for, at der ved Afskrivere og Besiddere kan være kommet Ordsprog af andre Forfattere ind i denne Samling, som aabenbart ikke er bevaret i sin oprindelige Skikkelse, maa indrømmes (man sammenligne den græske Oversættelse af Proverbierne med den massoretiske Text); dog er det naturligvis meget svært for ikke at sige umuligt at føre et afgjørende Bevis for Uægtheden i de enkelte Tilfælde.

Naar vi betragte den anden Samling trods Overskriften i 25, 1 som delvis (i hvert Tilfælde i højere Grad end den første) eftersalomonisk, ledes vi ikke dertil af Ewalds aprioriske Konstruktion af Ordsprogsdigtningens Historie (Dichter ² II, 6 følg.; 42 følg.); thi selvom det indrømmes, at det toleddede Vers er den ældste Ordsprogsform, saa behøver det dog ikke at have været det antithetiske toliniede Vers, og ved at paastaa, at Solomo kun har digtet toliniede antithetiske Ordsprog, giver man den vise Konge et slemt testimonium paupertatis. At den første Samling næsten udelukkende (muligvis oprindelig helt og holdent) indeholder saadanne Ordsprog, lader sig tilfredsstillende forklare af Samlerens Subjektivitet. Ogsaa det forskjellige Indhold af begge Samlingerne kan let forstaaes efter det forskjellige Formaal, som strax giver sig til Kjende allerede i det første Ordsprog (10, 1 og 25, 2). Derimod fortjener meget af det, som Ew. S. 4—6 har bemærket

om Sproget i den første Del, Opmærksomhed; navnlig er det meget paafaldende, at de i det ofte forekommende Udtryk סֶלֶף, סִלֵּף, יָפִיחַ. מְחִתָּה ikke findes i den anden Samling.

Bogens øvrige Dele gjøre aldeles ikke Paastand paa at være af Salomo.

Den første Samling (I—IV [V?]) er ældre (Del. S. 23) end den anden (VI), som hører til Hiskias Tid; naar Foreningen af begge (med Tilføjelse af V) har fundet Sted, lader sig ikke bestemme. Begge de første Efterskrifter have en „aramæisk-arabisk Farve“ (Del. S. 30).

Ijob. Forfatterens Navn, Sted og Tid. Alle Formodninger og Paastande, som ere fremkomne om Forfatterens Navn, ere ørkesløse Indfald. Talmud (Barajtha in Baba bathra 14b), flere Kirkefædre og jødiske Exegeter, Sebastian Schmidt og tilsidst endnu Ebrard (1858) tænkte paa Mose, Calmet paa Salomo, v. Bunsen paa Baruch og Carpzov paa Ijob selv. Kun det fremgaar af Indholdet, at Forfatteren var Israelit. Saa maa han ogsaa have skrevet i Palæstina. Bogens sproglige Karakter og de meget talrige Hentydninger til Livet i Østen (i Hauran efter Wetzstein hos Delitzsch) lægge det nær at tænke sig, at Forfatteren har levet ikke i Landets Centrum, men i Østen.

Hvad Affattelsestiden angaar, maa først to Yderligheder afvises. De, som tænke paa den førmosaiske Tid eller paa Mose, respektive den mosaiske Tid, forvexle den skildrede Situations Tid med Affattelsestiden; at rykke den sidste saa langt tilbage forbydes af alt, hvad vi vide om den hebraiske Literaturs Historie og Visdomslærens Udvikling hos Hebræerne.

Ligesaa umulig er en Affattelse i den exilske Tid (Gesenius, Umbreit og Knobel) eller endog i det 5te Aarh. (Vatke og A. Th. Hartmann). Grundene for en saa sen Ansættelse holde ikke Stik: Bogens Englelære er ikke afhængig af Parsismens, og for den Paastand, at den lidende Ijob skulde være et Billede paa [det lidende Israel, mangler ethvert Bevis. Der kan saa kun være Tale om to Perioder. Begge ere blevne hævdede af besindige Forskere, den salomoniske Tid af Luther, Hävernick, Schlottmann, Delitzsch og Zöckler; Profetiens Blomstringstid, a. Jesajas Tid af Nöldeke og Hitzig, b. Tiden mellem Jesaja og Jeremja, den første Halvdel af det 7de Aarh., af Stickel, Bleek, Ewald, Schrader, Riehm, Dillmann og Reusz (G. A. T. 278. 287 følg.), c. Jeremjas Tid af Hirzel. De fleste af de Grunde, som fremføres for at motivere en af disse tvende Opfattelser, synes mig i alt væsentligt kun at have subjektiv Beviskraft. Derimod turde 12, 14–25 være af Vigtighed; thi først fra det assyriske Regimentes Tid kjende vi virkelig analoge Exempler til det, som dér bliver sagt om Folkedeportationer. En yderligere Specialisering af Dommen om Tiden muliggjøre de literaturhistoriske Momenter: Ps. 8, 5 (davidisk) er benyttet i 7, 17 følg., Ps. 72 (ifølge Overskriften salomonisk) i Kap. 29; Ordspr. 16, 15 synes at være omskrevet i 29, 23 følg., ligesom Hos. 2, 8b i 19, 8; Jes. 19, 5 er aabenbart Originalen ligeoverfor 14, 11, og Jes. 19, 11 følg. klinger igjen i 12, 24 følg. Da Jeremja sikkert havde Ijobs Bog for sig og benyttede den (smlgn. særlig Jer. 20 og Ijob 3), og da fremdeles Forfatteren af Ijobs Bog ikke har kjendt nogen afsluttet Samling af de jesajanske Taler, — han benytter i det mindste kun Kap. 19, — ville vi kunne sætte Bogens Affat-

telse til Tiden omkring Aar 700. Med dette Resultat stemmer fortræffelig, hvad vi kunne slutte os til af indre Grunde.

Bogens Problem. Hvorledes kunne de Frommes Lidelser, og særlig saadanne svære, længe vedvarende Lidelser, der ikke kunne betragtes som straffende Gjengjældelse mod de (relativt) Retfærdige, — bringes i Samklang med Troen paa en retfærdigt styrende Gud, og dette uden at Troen paa et evigt Liv kommer til at spille en Rolle ved Afgjørelsen? Svaret er intetsteds i Bogen udtalt med ligefremme klare Ord, men maa drages ud af Sammenhængen. Ijobs Lidelser maa ses under Synspunktet af Prøvelse. Trods den dybeste Lidelse, trods den sværeste Anfægtelse vedbliver Ijob dog at holde fast ved Gud, og idet denne hans, af alle Sidetanker upaavirkede, Hengivelse til Gud bliver aabenbar ogsaa for andre og maa anerkjendes af dem, kan hans Liden tillige ses under Synspunktet af et Vidnesbyrd. Oprindelig skulde hans Lidelser tjene til hans egen Befæstelse; men tillige have de ogsaa forherliget Guds Navn, thi den maa være saare stor og herlig, som man holder fast ved endog under saadanne Lidelser.

Indhold. I) Indledning 1—3. a) Ijobs Lykke og Fromhed 1, 1—5; ogsaa under Ulykken bevarer Ijob Taalmodighed og Tillid til Gud 1, 6—2, 10; c) Vennernes Taushed og Ijobs første Klage 3. Den Mangel paa Tillid til Gud, som viser sig i denne Klage, giver Vennerne Anledning til at træde op imod Ijob. — II) Knuden strammes 4—28. I tredobbelt Tiltale og Svar (4—14. 15—21. 22—28) forsøge Vennerne, som forsvare den sædvanlige Opfattelse (derfor ere de tre mod én), at Lidelser nødvendig maa være

Følgen af Synd, med stigende Skarphed at bringe Ijob til at erkjende og angre sin Synd. Denne holder fast ved Bevidstheden om sin Uskyldighed og kæmper sig — dog ikke uden at fremkomme med mislige Udtalelser (han beskylder til Tider endog Gud for Vilkaarlighed, ja Uretfærdighed) — overfor sine efterhaanden forstummende Venner frem til den Beslutning at holde fast ved Gud trods det, at han ikke forstaar hans Veje. — III) Løsningen. a) Ijobs Enetale eller Overgangen til Løsningen 29—31; b) Problemets Løsning i Ijobs Bevidsthed ved Guds Taler 38—42, 6; c) Løsningen i den ydre Virkelighed 42. 7—17.

Bogens historiske Karakter. At man ikke med Kirkefædrene og ældre Udlæggere tør anse den hele Bog for en tro Gjengivelse af noget virkelig foregaaet, viser allerede Talernes kunstneriske Fuldendthed. Ligesaa forkert er det at erklære hele Bogen for en digterisk Fiktion (som f. Ex. endnu Reusz, G. A. T. § 236, gjør: „Vi anse den i et og alt for en poetisk Digtning"). Saadanne Digtninger ere fremmede for Oldtidens Aandsretning hos alle Folk. Desuden maatte, ifald det Hele var frit opfundet af Forfatteren, Navnene Ijob, Elifas o. s. v. kunne tydes symbolsk. Og endellg afhang det Indtryk, som Bogen gjorde, — og den skulde gjøre Indtryk, — aabenbart for en Del deraf, at Folk troede i alt væsentligt paa den historiske Troværdighed af det, som her blev berettet om Ijob. Derfor ere næsten alle Nyere enige om, at Forfatteren har benyttet et til hans Formaal svarende Stof, som havde Tilhold i Folketraditionen. Men om Forholdet mellem Folkeoverleveringen og de virkelige Tildragelser saavelsom mellem Ijobs Bog og den af For-

fatteren forefundne Overlevering kunne vi, da alle andre Kilder mangle, intet udtale.

De kritiske Spørgsmaal. a) Prologen (1—2) og Epilogen (42, 7 følg.) kunne ikke undværes. Uden at kjende Guds Hensigt, som fremgaar af de himmelske Scener, kan Læseren ikke fra Begyndelsen faa en fast Position overfor Vennernes og Ijobs Yttringer. Af Epilogen er i det mindste den bestemte Dadel over Vennernes Taler fra Guds Side nødvendig for Bogens Forstaaelse. — b) Ægtheden af 27, 7—28, 28 har sidst F. Giesebrecht (der Wendepunkt des Buches Hiob, Kap. 27 und 28, Greifswald 1879) paavist. — c) Med Hensyn til det af Ewald, Simson og Dillmann angrebne Afsnit 40, 15—41, 26 maa det indrømmes, at det kan undværes. De andre Grunde mod Ægtheden løbe væsentlig ud paa æsthetiske Betænkeligheder; men de Gamles Anskuelser om, hvad der i literær Forstand er smagfuldt og passende, stemme aldeles ikke overens med de moderne. Derfor anser ogsaa Reusz (G. A. T. 291 følg.), omend han „har nogle Skrupler“ derved, disse Kapitler for ægte. — d) Smlgn. overfor Studers vidtgaaende Kritik (Jahrbb. f. prot. Theol. 1875, 688—723 og hans Kommentar) C. Budde, Beiträge zur Kritik des Hiob, Bonn 1876. — e) De fire Elihu-Taler, Kap. 32—37, danne ingen oprindelig Bestanddel af Bogen; Elihu bliver nemlig ikke omtalt tidligere og der bliver heller ikke senere taget Hensyn til hans Udtalelser; Jahves Ord i 38, 2 forudsætte, at Ijob har talt sidst og endnu er i Færd med at tale; disse Taler staa i kunstnerisk Fuldendthed saameget tilbage for de andre, at Delitzsch[2] S. 450 Beg. ikke kan lade være med at skrive: „hvis disse Taler og den øvrige Bog skulle være skrevne af én Digter,

saa er det overhovedet forbi med al kritisk Dom i saadanne Spørgsmaal“; de Anstød, som Sprogets Forskjellighed vækker, har Buddes Ihærdighed (paa anf. Sted) vel formindsket, men dog ikke helt formaaet at fjærne; disse Taler forstyrre endogsaa, thi de tage i Forvejen meget bort af Guds Taler og svække derved disses Indtryk, og de gjentage meget fra Vennernes Taler. Dog tør man ikke med Gregor den Store, Beda, Herder og Umbreit erklære disse Taler for værdiløse. De indeholde meget Smukt og Sandt, f. Ex. 33, 13—30. Desuden lader det sig ganske godt forstaa, hvorfor En kunde finde sig foranlediget til at skrive disse Taler: ligeoverfor Ijobs Bevidnelser af sin Uskyldighed skulde den almindelige menneskelige Syndighed stærkere betones, forat Bogen kunde virke mere opbyggende. Heller ikke syntes de af Ijob mod Gud udtalte Beskyldninger for Vilkaarlighed og Uretfærdighed at være tilfredsstillende tilbageviste af Vennerne.

Højsangen. שִׁיר הַשִּׁירִים, *ᾆσμα ᾀσμάτων.* Der hersker fuld Enighed om, at Kjærlighed, Kjærlighedslængsel og Kjærlighedslykke danner Bogens Indhold. Men om alt andet afvige Anskuelserne saare meget fra hverandre (smlgn. de delvis ganske morsomme Sammenstillinger hos Reusz, La Bible, Ancien Test. V, 3 og G. A. T. 219 følg., som ere vel skikkede til „at bringe enhver Læser til Bevidsthed om Exegesens alle Forestillinger overstigende Vilkaarlighed“). Ganske vist forkaste nutildags de Fleste den navnlig af Herder, sidst endnu af Bleek forsvarede Opfattelse, at Højsangen skulde være en Samling af enkelte Sange, som hentyde til forskjellige Personer og Forhold, og anse den for et sammenhængende

Værk af én Forfatter, der bedst kan betegnes som et Melodrama eller Sangspil, fordi der optræder flere Personer deri i Vexelsange; men af de Anstrængelser, som ere gjorte for at bevise denne Paastand, have kun faa ført til endog blot tilnærmelsesvis de samme Resultater, og Reusz, som energisk bekæmper den dramatiske Opfattelse, betragter Højsangen som en Samling af 16 smaa Digte, der dog alle hentyde til det samme Forhold: den forlængst bønhørte Digters (ikke Digteres) Kjærlighed til den Udkaarne.

Den allegoriske Forklaring (Salomo og Sulammith = Gud og Israel, saaledes allerede i Targum; kristne Forfattere efter Origenes: Sal. = Kristus) svarer sikkert ikke til Digterens egentlige Hensigt, men er dog utvivlsomt som ved den 45de Psalme meget gammel, i hvert Tilfælde ældre end Højsangens Optagelse i Kanon. En didaktisk, ethisk Tendens har Frz. Delitzsch — med al Anerkjendelse af Ordenes egentlige Mening — paa en fin Maade søgt at eftervise. Blandt Forsvarerne af den „profanerotiske" Opfattelse antage nu Flere, særlig efter Ewalds Exempel, at de Kjærlighedsforsikringer, som rettes til Sulammith (Sulamæerinden, efter Landsbyen Sulem eller Sunem), stamme ikke alene fra Salomo, men fra Salomo og en Hyrde, Sulammiths virkelige Elskede. — Besvarelsen af det Spørgsmaal, om Salomo er eller kan være Forfatteren, afhænger af den Totalopfattelse, man har af Højsangen. I hvert Tilfælde foreligger der ikke tilstrækkelig Grund til at tænke paa en exilsk eller efterexilsk Tid; tvertimod fører Thirzas Nævnelse (6, 4) hen til en Tid, paa hvilken det af Omri grundede og til Residens ophøjede Samaria endnu ikke var til.

Rut, רות, Ῥούθ. Ruts Bog fortæller, hvorledes Moabiterinden Rut med trofast Hengivenhed ledsagede sin Svigermoder Noomi efter deres Mænds Død til Hjemlandet Juda, og hvorledes hun dér ved sin anden Ægtefælle Boas, en nær (ikke den nærmeste) Slægtning af hendes afdøde Mand, blev Stammoder til David. Af det historiske Indhold saavelsom af den i Slutningen staaende Genealogi, som fra David gaar tilbage til Perez, Judas Søn, (og som er ufuldstændig, da den for mere end 8 Aarhundreder kun angiver 10 Led) fremgaar Bogens Formaal: at bevare Mindet om et smukt Faktum i Davids Forfædres Historie og om denne Konges Stamtræ.

De Grunde, som man har fremført for den Antagelse, at Indholdet skulde være opdigtet, bevise intet; imod den tale bl. a. Genealogien og det Usandsynlige i, at man skulde have opdigtet en moabitisk Stammoder for Kongehuset. Reusz (G. A. T. 293. 297 f.) har erklæret Indholdet af Bogen, som efter hans Mening er skreven kort efter det nordlige Riges Ødelæggelse, for en „billedlig Iklædning" af den Tanke, at „Isais Efterkommere ikke alene ere Arvinger af Juda gjennem Boas, men ogsaa af det forladte efraimitiske Territorium"; men dertil har v. Orelli, Herzogs Realencykl. [2] XIII, 142, træffende svaret, at „den politiske Forfatter havde i saa Tilfælde gjemt sin Hensigt saa godt, at næppe nogen kunde finde den". — Den Tid, i hvilken Historien foregaar, ligger omtrent et Aarhundrede forud for David; dens Nedskrivning kan først have fundet Sted, efterat denne havde faaet en anerkjendt Betydning. Sandsynligvis er Bogen forfattet i den anden Halvdel af Kongetiden. Efter Exilet kan den ikke være skreven, fordi Ægteskaber med moabitiske Kvinder

den Gang af de Fromme bleve betragtede som anstødelige, Esra 9, 1; Neh. 13, 1. 23 følg. „Kaldaismerne“, som særlig ere blevne benyttede som Beviser for en meget sildig Affattelse, forekomme kun i de handlende Personers Tale og maa derfor betragtes som havende hørt til Omgangssproget. Ew. (Gesch.[3] I, 226) og Auberlen (Theol. Stud. u. Krit. 1860, S. 536 følg.) lade Bogen oprindelig have dannet et Tillæg til Dommernes Bog. Rigtignok er det paafaldende, at der nu ikke findes nogen Genealogi for David i de ældre historiske Bøger; dog tale mod hin Antagelse Fortællingens i literær Henseende selvstændige Karakter og Grunde, som hænge sammen med Kanons Historie (smlgn. Herzogs Realencykl.[2] VII, 433 følg.)

Klagesangene, אֵיכָה (efter Begyndelsesordet) eller קִינוֹת (efter Indholdet), *θρῆνοι*, kaldes fem Klagesange over Jerusalems Ødelæggelse ved Nebukadnezar og dens Følger. De fire første ere alfabetiske (Kap. 1—4, Kap. 3 tredobbelt), i den femte er i det mindste Versenes Antal bleven bestemt efter Bogstavernes Antal i Alfabetet. LXX, Targum og en gammel talmudisk Angivelse (Barajtha in Baba bathra 15 a Beg.) nævne Jeremja som Forfatteren. Mange Ældre og flere Nyere (særlig Keil, Einl. zum Komm. S. 548 følg., sidst ogsaa v. Orelli, Herzogs Realencykl.[2] VI, 528 f.) ere af samme Mening. De ydre Grunde ere ganske vist ikke afgjørende; da imidlertid det, man kan slutte af de indre Grunde, mere taler for end imod nævnte Profets Forfatterskab, vil en Fastholden af den traditionelle Opfattelse ikke kunne betegnes som uvidenskabelig. Smlgn. desuden 2 Krøn. 35, 25 (Je-

remjas Klage over Josias Død). Bunsen betragter uden Skygge af Bevis Baruch som Forfatteren.

Prædikerens Bog, קֹהֶלֶת, ἐκκλησιαστής. Hvad Navnet angaar, da bliver 'ק i 7, 27 konstrueret som Femininum; vi maa derfor supplere חָכְמָה og oversætte „den i Forsamlingen talende Visdom“. Paa andre Steder (1, 2; 12, 8. 10) behandles 'ק som Maskulinum; det er da personificeret og betyder „en, som taler i en Forsamling“ (smlgn. Egennavnet סֹפֶרֶת Neh. 7, 57). Forfatteren er ikke Filosof i moderne Forstand; han giver i sin Bog praktisk Levevisdom, vil i en trang Tid pege paa det relative Gode, som Mennesket kan naa. Der søges ikke Trøst i Haabet om et hinsidigt Liv; det viser, at denne Lære endnu ikke (saaledes som tildels i Apokryferne) var Gjenstand for den almindelige Folketro, men endnu paa mange Maader blev bekæmpet eller i det mindste betvivlet*) Stræben efter ydre Goder og Besiddelsen af disse er ikke det sande Gode, heller ikke kan Visdommen faa dette Prædikat; det gjælder tvertimod at nyde Øjeblikket, det Liv, som Gud har skjænket Mennesket, i Glæde og i Gudsfrygt. Forfatteren staar paa Resignationens Standpunkt, men hans Resignation er fremgaaet ikke af Abstraktion, men af Tidsforholdene, ikke af Fatalisme, som Muhamedanerne have den, men af Erkjendelsen af sin egen Uformuenhed og af en dermed sammenhængende bevidst ethisk Underordnen under en almægtig Gud. Ewald deler Bogen i fire Foredrag eller Taler (1—2; 3—6, 9; 6, 10—8, 15; 8, 16—12, 8) og en Efter-

*) Med Hensyn til Forfatterens egen Opfattelse kan sammenlignes 12, 7; 3, 16. 17.

skrift (12, 9—14); paa lignende Maade Keil (1; 3; 6, 1; 8, 16 og 12, 9). P. Kleinert, Herzogs Realencykl.[2] XII, 169 f., deler Bogen foruden Prologen (1, 2—11) og Epilogen (12, 9—14) i fem Udviklinger: 1, 12—2, 23; 2, 24—3; 4—6; 7, 1—9, 10; 9, 11—12, 8.

Bogens Visdomsord blive vel 1, 1 lagte Salomo i Munden (smlgn. den lignende Anvendelse af Navnet Elia Mal. 3, 23); imidlertid ere siden Grotius alle nyere, med Undtagelse af Böhl, Hahn, Hölemann og faa andre, enige om, at Salomo hverken vilde eller kunde være Forfatteren. Kohelet er efter sit Sprog og Indhold et Produkt af en langt senere Tid og skriver sig vel (se 4, 17; 5, 5 o. s. v.) fra det sidste Aarhundrede af Persernes Herredømme. Reusz henlægger Affattelsen til den Tid, da Antiochus III (223—187) foranledigede stor Forvirring; Kleinert lader Bogen (nu; anderledes 1864 i hans Komm.) være „forfattet mellem 320 og 217 . . . af en jødisk Vismand i Alexandria".

Ester, אֶסְתֵּר. Ἐσθήρ. Det lille efter Ester benævnte Skrift har det Formaal at forklare den historiske Foranledning og Oprindelse til Purimsfesten (פּוּרִים 9, 29 følg., smlgn. 3, 7). Til Forsvar for, at Indholdet ikke helt og holdent er Opdigtelse, men i det mindste har et historisk Grundlag (omend dette sandsynligvis er bleven udsmykket af den mundtlige Overlevering), taler selve Festens Existens (2 Makk. 15, 36 Μαρδοχαϊκὴ ἡμέρα, Josefus Ant. XI, 6, 13; Winer, bibl. Realwörtb.[3] I, 351: „Fester indføres ikke saa let i et helt Folk"), endvidere Festens Navn og, omendskjønt kun delvis, ogsaa det, som er berettet om persiske Forhold. Achaschwerosch er sikkert Xerxes, men man er med Rette ophørt med at anse

Ester for den af Herodot omtalte Amestris. At Gud ikke en eneste Gang bliver nævnet, er aabenbart gjort med Hensigt: udenfor Gudstjenesten afholdt de senere Jøder sig fra at nævne Gud eller brugte Omskrivninger (som שָׁמַיִם = οὐρανός Luk. 15, 18, מָקוֹם, שֵׁם); og Esters Bog var formodentlig oprindelig bestemt til at oplæses ved Festmaaltiderne i Anledning af Purimsfesten (9, 19. 22). Med Hensyn til Affattelsestiden vil man i det mindste ikke tage betydelig fejl, naar man tænker paa den første græske Tid. Med Zunz (Ges. Schriften I, 237—240) og Reusz at gaa ned „til den eftermakkabæiske Periode" er næppe rigtigt.

En altfor skarp Dom over Bogen er fældet af Luther (Walch 7, 194; 22, 2080), Semler og andre; en overdreven Værdi tillægges den af den jerusal. Talmud Megilla I, 7 (Blad 70 d henimod Slutningen) og de senere Rabbinere (se Pfeiffers thesaurus hermeneuticus, Appendix S. 597 følg.).

Esra og Nehemja, hos Jøderne én Bog עזרא, i de nyere Bibeludgaver (עֶזְרָא og נְחֶמְיָה) efter LXX (*Ἔσδρας δεύτερον, Νεεμίας*) og Vulgata (Esdrae primus et secundus) to Bøger. Fire Dele: I) Esra 1—6, fra Jødernes første Tilbagevandring under Scheschbazzar-Serubbabel og Ypperstepræsten Jeschua i Cyrus' første Regjeringsaar til Fuldendelsen af Tempelbygningen i Darius' 6te Regjeringsaar. II) Esra 7—10, anden Tilbagevandring under Esra i Artaxerxes Longimanus' 7de Regjeringsaar; de fremmede Kvinders Bortfjærnelse. III) Neh. 1—7, Nehemja kommer i Artaxerxes' 20de Regjeringsaar, Murene bygges. IV) Neh. 8—13, Esras og Nehemjas Samvirken: Lovens højtidelige Oplæsning, Folkets Forpligtelse paa Loven,

Murenes Indvielse og Udryddelsen af de Misbrug, som Nehemja har opdaget under sit andet Ophold i Jerusalem (Artaxerxes' 32te Regjeringsaar).

Bogen indeholder utvivlsomt lange Afsnit af Esras og Nehemjas egenhændige Optegnelser (det maa paaagtes, at Afsnittene Esra 4, 8—6, 18 og 7, 11—26 ere skrevne paa Aramæisk); dog tør man ikke (som Keil) deraf slutte, at den i et og alt er forfattet af disse tvende Mænd. Tvertimod levede Forfatteren et Aarhundrede efter Nehemja (Neh. 12, 10. 11. 22) og er, hvad bl. a. Ligheden i Sproget viser, identisk med Forfatteren til Krønikernes Bøger.

Krønikernes Bøger udgjøre i de hebraiske Bibelhaandskrifter én Bog, i LXX og derefter i Vulgata to Bøger. Det hebraiske Navn (דִּבְרֵי הַיָּמִים) betegner Bogen i al Almindelighed som et historisk Værk; det græske (*Παραλειπόμενα*) hentyder til, at det faktisk er et Supplement til de ældre kanoniske Historiebøger. Fire Dele: I, 1—10, en Indledning, som næsten udelukkende i Form af Genealogier giver et Omrids af Historien fra Adam til David; I, 11—29, Davids Regjering; II, 1—9, Salomos Regjering; II, 10—36, det sydlige Riges Historie indtil Bortførelsen til det babyloniske Exil.

Formaal. Forfatteren, som sandsynligvis er en musikalsk Levit, vilde ikke supplere et ældre Skrift, men skrive et selvstændigt Værk, som skulde fremstille Lov-Folkets Historie fra et præstelig-levitisk Standpunkt med særlig Betoning af alt, som havde Hensyn til Tempel og Kultus. Han forbigik Moses Historie, fordi Pentateuchen paa hans Tid var fuldendt og kanonisk, og Dommertiden saavelsom Sauls og det nordlige Riges Historie, fordi han derfra intet

kunde berette om den levitiske Gudstjenestes Blomstring ved Centralhelligdommen. Karakteristisk er ogsaa hans Interesse for Genealogier, som jo i den efterexilske Jødedom havde saare stor Betydning (smlgn. Esra 2, 59. 62).

Kilder. Efter de fleste Forskeres Mening (af modsat Mening er endnu Keil, men ikke mere Bertheau i 2det Opl. af hans Komm.) kjendte og benyttede Forfatteren de kanoniske Samuels og Kongernes Bøger. Men hans Hovedkilde var den af ham ofte (under fire noget forskjellige Betegnelser) anførte „Judas og Israels Kongers Bog“, som paa Grund af sin aabenbart større Righoldighed ikke kan have været identisk med vore Kongernes Bøger. Det er uvist, om der med Betegnelser som „Seeren Samuels Ord, Profeten Nathans Ord, Seeren Gads Ord“ I, 29, 29 og „Profeten Semajas og Seeren Iddos Ord“ II, 12, 15 kun er ment Afsnit af denne Hovedkilde (smlg. Rom. 11, 2 ἐν Ἠλείᾳ) eller selvstændige Skrifter. At Hovedkilden ogsaa indeholdt Genealogier, fremgaar af I, 9, 1; men om alle de Lister, som ere optagne i Hoveddelen af Krønikernes Bøger, stode i den, kan betvivles. At der i II, 13, 22; 24, 27 er tænkt paa opbyggelige Udlægningsskrifter, og at Ordet מִדְרָשׁ altsaa skal forstaas i dets senere sædvanlige Betydning, synes mig navnlig med Hensyn til det første Sted paa ingen Maade sikkert.

Troværdighed. Stoffets Udvalg og Behandling er ganske vist bleven ikke uvæsentligt paavirket af Forfatterens præstelig-levitiske Tilbøjeligheder og hans Tids Opfattelsesmaade,*) og dette maa stedse

*) Her blot ét Exempel. Meget ugunstigt, som kunde have været fortalt om Konger, der dog i det væsentlige gjorde,

tages i Betragtning ved Anvendelsen af det, han fortæller; men sker dette, saa frembyde Krønikernes Bøger talrige, værdifulde Supplementer til Indholdet af de ældre, os opbevarede, historiske Bøger. De afvigende Bedømmelser af de Wette (Beiträge zur Einl. ins A. T. I, Lpz. 1806), C. P. W. Gramberg (die Chronik nach ihrem geschichtlichen Charakter und ihrer Glaubwürdigkeit geprüft, Halle 1823), K. H. Graf (die geschichtl. Bb. des A. T., Lpz. 1866, S. 114—247) og J. Wellhausen (Gesch. Israels, B. I, Kap. 6) maa vi betegne som ubillige. Endnu maa bemærkes, at Texten i Krønikernes Bøger, særlig i Navnene, ikke sjeldent er forvansket ved Fejl.

Affattelsestid. Krønikernes Bøger ere skrevne i den anden Halvdel af det 4de Aarhundrede, henimod Slutningen af den persiske eller i Begyndelsen af den græske Tid (smlgn. Genealogien I, 3, 19—24). Fra deres Forfatter stammer ogsaa Esra-Nehemjas Bog. Den ogsaa efter vor Overbevisning rigtige Anskuelse, at denne fra først af udgjorde Slutningen af Krønikernes Bøger (smlgn. 2 Kr. 36, 22 f. med Esra 1, 1—4), har først Zunz udtalt (gottesdienstliche Vorträge der Juden, Berlin 1832, S. 21), derpaa Ew., Bertheau, Dillmann, Nöldeke (die alttest. Literatur, Lpz. 1868, S. 55), Schrader og Reusz (G. A. T. 514 følg.). Adskillelsen og Omstillingen forklares da deraf, at man efter Afslutningen af den første og anden Kanon følte Trang til blandt de hellige Bøger ogsaa at have en Fremstilling af den anden Tempelbygnings, Esras og Nehemjas Historie, og at derfor

---

„hvad der behagede Herren", bliver ganske simpelt udeladt (Davids Ægteskabsbrud, Salomos Haremskvinder o. s. v.).

den anden Del af hele Værket tidligere har naaet kanonisk Gyldighed end den første.

Daniel, דָּנִיֵּאל, *Δανιήλ*. Om Daniels Person faa vi, bortset fra den Bog, som bærer hans Navn, kun Underretning hos Hezechiel,*) som 14, 14. 20 omtaler hans retsindige Vandel og 28, 3 hans Visdom; thi de græske Oversættelsers Tilsætninger (Susanna, Bel i Babel, Dragen i Babel) og Josefus' Angivelser (Archäol. X, 10, 1; 11, 7) have kun Værdi, forsaavidt som de vise den Interesse, som den fortsatte Sagndigtning nærede for Daniel.

Bogen har to Dele: Daniels Oplevelser, Kap. 1—6 og Syner, Kap. 7—12. I. a) 1 Indledning. Daniel (Beltschazzar), Chananja (Schadrakh), Mischael (Meschakh) og Asarja (Abed-Nego) blive førte til det babyloniske Hof; den første Prøve paa deres Tros Fasthed. b) 2 Daniels første Drømmetydning (Nebukadnezars Drøm, de fire Riger og Guds Rige, som knuser disse. c) 3, 1—30 Daniels tre Venner vise deres Tros Standhaftighed i den gloende Ovn. d) 3, 31—4 Nebukadnezar fortæller en anden Drøm, og at Daniels Tydning er gaaet i Opfyldelse (Kongens Vanvid og Helbredelse). e) 5—6, 1 Belschazzars Gjæstebud. f) 6, 2—29 Mederen Darius og Daniel i Løvekulen. II. Fire Visioner (7. 8. 9. 10—12, den sidste i Cyrus' tredie Regjeringsaar), i hvilke Daniel belæres om Historiens fremtidige Løb (Verdensrigerne, Helligdommens Vanhelligelse, den endelige Oprettelse af et evigt Gudsrige).

*) Den af Hezechiel nævnte Daniel betragte vi som identisk med Bogens Daniel paa Grund af Samtidigheden og Navnets Sjeldenhed.

Endnu Hengstenberg, Hävernick, Pusey, Kranichfeld, Keil og Delitzsch (den sidste rigtignok ikke ganske afgjort) forsvare Daniels Forfatterskab. Nutildags betragte de Fleste Bogen som et Trøsteskrift fra Makkabæertiden uden al historisk Værdi (særlig f. Ex. Bleek, Hitzig og Graf [i Schenkels Bibel-Lexikon I]). Imod Daniels Forfatterskab tale afgjørende, bortset fra Manglen af et hele Bogen omfattende Vidnesbyrd fra hans egen Haand, følgende Grunde:*) Bogens Stilling i den sidste Del af Kanon;**) den Omstændighed, at Bogen ikke omtales i Sirachs Bog, Kap. 49; Sproget i de hebraiske Stykker og de persiske, men endnu mere de græske Ord (קִיתָרֹס, פְּסַנְתֵּרִין, סוּמְפֹּנְיָה, vel ikke סַבְּכָא); den urigtige Tidsangivelse 1, 1; Profetiens Art i anden Del (Babyloniernes og Persernes Herredømme affærdiges med faa almindelige Ord, medens den ptolemæisk-seleucidiske Tid skildres saa specielt, at man mange Gange tror at læse ikke Profeti, men Historie; Forkyndelserne om det, som skal følge efter Antiochus Epifanes' Helligbrøde og Afstraffelse, lyde ganske apokalyptisk). Imod den Antagelse, at den hele Bog er affattet i Makkabæertiden, taler for det første Fremstillingen af de babyloniske Forhold i den første Del (Navnene Beltschazzar og Belschazzar, den sidstes Identitet er nu paavist ved Kileindskrifter o. s. v.); for det andet de persiske Ord, blandt hvilke Makkabæertidens Jøder vel ved Esra og Ester kunde have lært אחשדרפנין, פתגם og פרתמים at kjende, medens

*) Naturligvis opregne vi ikke alle for og imod anførte Grunde.

**) Den af Herm. Witsius (Miscellanea Sacra I, 15) fremførte Adskillelse mellem munus og donum propheticum afkræfter ikke denne Grund.

andre som הדמין, דתברון og גדברין sikkert have været dem uforstaaelige, saa at ingen vilde have brugt dem i et først den Gang i Palæstina affattet Skrift; for det tredie Optagelsen i Kanon (Sirachs Bog er skreven paa Hebraisk før Makkabæertiden og har dog ikke fundet Plads i Kanon). At 4, 25—34 ikke er en Opdigtelse af Forfatteren, men hviler paa Overlevering, fremgaar med Sikkerhed af Abydenus' Meddelelser (hos Eusebius, praep. evang. IX, 41, 6 og chronic. (ed. Schoene) I, 41. 42). Ogsaa det 6, 1 antagne mediske Mellemherredømme er ved Xenofons Kyropædi i det mindste beskyttet for at blive mistænkt som en Opfindelse af Forfatteren. En omhyggelig Prøvelse af den historiske Del har ført os til den Overbevisning, at en Tendensforfatter paa Makkabæertiden, som frit digtede for at indvirke paa sine Samtidige, maatte have formet ikke faa Ting anderledes. Da nu den anden Del (vel allerede fra Kap. 7) sikkert er opstaaet i Makkabæertiden, turde man bedst tage retfærdigt Hensyn til alle i Betragtning kommende Momenter ved at antage, at der i det mindste siden Alexander den Stores Tid har foreligget en aramæisk Bog om Daniels Oplevelser, og at denne paa Antiochus Epifanes' Tid er bleven sammenarbejdet med den ny, ad hoc skrevne Bog om Visionerne. Ved denne Antagelse forklares ogsaa bedst Bogens dobbelte Sprog (2, 4b—7 aramæisk). I hvilken Grad (formelt, materielt) Forfatteren til de paa Hebraisk skrevne Visioner har omdannet sin Kilde, kan ikke mere afgjøres. Nutildags danner den hele Bog et uadskilleligt Hele, da paa den ene Side Kap. 8—12 ere nøje forbundne med 1 og Kap. 2—6 med 7 paa Grund af Sprogets Enhed, medens paa den anden Side de første sex Kapitler have en væ-

sentlig fortællende Karakter, de sidste sex en ren visionær.

Visionerne i Daniels Bog, som gjennem ny Testamente ere af Værdi for os, beholde en høj religiøs Betydning, selvom vi betragte dem som opstaaede ikke i det 6te Aarhundrede, men først i den anden Fjerdedel af det 2det Aarhundrede før Kristus. „I glødende Begejstring og energisk Fremhævelse af den guddommelig Sandhed staar den (Daniels Bog) de gamle profetiske Skrifter nær nok; men ogsaa — hvad her er det vigtigste — Udviklingen af den nærmeste Fremtid, Tyrannens Undergang efter $3^1/_2$ Aars Forløb og det hellige Riges Sejr har den profetkyndige Gudsmand forudsagt ligesaa sikkert som nogen Profet fra gamle Dage, og han har ogsaa væsentlig af den Grund i den jødiske Menighed vundet fortjent Anerkjendelse i det mindste som en inspireret Mand, omend ikke som en Profet. Netop ogsaa ved dette hans skarpe Blik paa Nutiden og ind i den nærmeste Fremtid adskiller hans Bog sig fra de senere jødiske Apokolypser, i høj Grad til sin Fordel“ (Dillmann i Schenkels Bibel-Lexikon IV, 627. 628).

---

5. Apokryferne og Pseudepigraferne.

Apokryferne.

Ved Apokryfer forstaar den protestantiske Kirke efter Hieronymus (i Prologus galeatus) og Karlstadt (De canonicis scripturis libellus 1520) en Del Literatur-

frembringelser, som ere bevarede i Udgaver og Haandskrifter af LXX, men ikke høre til den hebraiske Kanon; de ere dels selvstændige Skrifter, dels Tillæg til kanoniske Bøger. Med Undtagelse af Sirach, 1. Makk., Judit (efter nogle ogsaa Tobi) og tildels Baruch ere de alle oprindelig skrevne i det græske Sprog. Af de 14, som nævnes i det følgende, har Luther udeladt 3. og 4. Makk. samt 3. Esra. I de officielle Udgaver af Vulgata mangle kun fuldstændig de tvende sidste Makkabæerbøger; Manasses Bøn og 3. Esra (ligesaa 4. Esra; se om denne S. 114, Nr. 6) danne et Tillæg, som først følger efter N. T. — I de fleste Udgaver af LXX mangler den ogsaa i Haandskrifterne sjeldne Manasses Bøn.

1. Blandt Skrifterne af fortællende Indhold er det mest værdifulde *Første Makkabæerbog*, som fortæller de palæstinensiske Jøders Historie fra Begyndelsen af Antiochus Epifanes' Regjering (175) til Ypperstepræsten Simons Død (135); det er forfattet paa Hebraisk efter Johannes Hyrkanus' Død (16, 24), men før Begyndelsen paa Stridighederne mellem Rom og Jøderne, altsaa i den første Trediedel af det sidste Aarh. f. Kr. Vel ved Forfatteren kun daarlig Besked om fremmede Forhold, men iøvrigt er hans Beretning næsten helt igjennem troværdig og en for os højst vigtig Kilde til historisk Kundskab. Josefus benytter allerede den græske Oversættelse.

2. *Anden Makkabæerbog* stammer fra en senere Tid. I) Tvende fingerede Breve (1, 1—10a. 1, 10b—2, 18), der intet have at gjøre med det følgende, og hvori de palæstinensiske Jøder opfordre de ægyptiske til at fejre Templets Indvielsesfest. II) Den egentlige Bog, 2, 19—15, 39, der udgiver sig for at være et Udtog af et historisk Værk af en (ellers

aldeles ubekjendt) Jason fra Cyrene, og som ligeledes er forfattet endnu før Templets Ødelæggelse, begynder med Beskrivelsen af den sidste Del af Seleukus IV Filopators Regjering og naar til Judas Makkabæus' Sejr over Nikanor. Troværdigheden er ringe; dog giver Bogen mangen en nyttig Oplysning om Begyndelsen til den makkabæiske Rejsning. Skriftet er endnu ikke benyttet af Josefus.

3. Tredie Makkabæerbog, hvis første Del er defekt, bærer ikke sit Navn med Rette; thi den fortæller om, hvorledes den ægyptiske Konge Ptolemæus IV Filopator (222—205) vil trænge ind i det jerusalemske Tempels Allerhelligste og derpaa, fortørnet over at se sit Forehavende mislykkes, søger at lade sin Vrede gaa ud over de alexandrinske Jøder, men tilsidst bliver deres Ven og Velgjører. Det er et Spørgsmaal, om der til Grund for Fortællingen ligger en historisk Kjærne, eller om dens Foranledning er at søge i Jødernes Stilling paa Kejser Caligulas Tid (saaledes Ewald, Grimm og Hausrath). Med Navns Nævnelse omtales Skriftet først i de apostoliske Kanones 85 og hos Theodoret.

4. Fjerde Esra Bog (i LXX første Esra), ogsaa kaldet den græske Esra, er for største Delen en Kompilation af nogle kanoniske Skrifter,*) og det sandsynligvis kun efter den alexandrinske Oversættelse. Selvstændige ere kun de af ubekjendte Kilder øste Afsnit 3. 4 (i en oratorisk Væddestrid mellem tre af Darius' Pager sejrer Serubbabel og faar som Løn Tilladelse til at føre nogle Landflygtige tilbage til Jerusalem og 5, 1—6 (om en af Serubbabels Søn-

*) I = 2 Kr. 35. 36; II, 1—14 = Esra 1; II, 15—25 = E. 4, 7—24; V, 7—70 = E. 2, 1—4, 5; VI. VII = E. 5. 6; VIII—IX, 36 = E. 7—10; IX, 37—55 = Neh. 7, 73—8, 13.

ners Tog til Palæstina); men for vor historiske Erkjendelse ere de uden Værdi. Bogen, som ikke synes at være bleven fuldendt af sin Forfatter (9, 55 er ingen Slutning), bliver allerede benyttet af Josefus.

5. Judit. Holofernes, øverste Feltherre hos Assyriens Konge Nebukadnezar, har faaet Befaling til at straffe de vestlige Folkeslag, som ved Toget mod Mederkongen Arphaxad have undladt at stille Troppekontingent. Fæstningen Bethulia (græsk Βετυλούα) belejres; Jøderne reddes af Judit, som dræber den fjendtlige Anfører. De fleste Forskere ere af den Anskuelse, at Indholdet aldeles intet historisk Grundlag har, men er en slet og ret Fiktion. De, hvem denne Anskuelse synes for yderliggaaende, formaa dog ikke at skille Sandhed og Digtning fra hinanden. Af Protestanter har kun O. Wolff forsvaret Fortællingens fulde historiske Troværdighed. Sandsynligst er det, at Bogen er et parænetisk Skrift fra Makkabæertiden (saaledes ogsaa Reusz G. A. T. 614, som specielt tænker paa den Tid, da Hyrkanus belejredes i Jerusalem af Antiochos VII Sidetes). — Hieronymus paastaar, at han har oversat fra en „kaldaisk" Text. I Følge Grätz, Monatsschrift f. Gesch. u. Wiss. des Judth., 1879, S. 385, 386, beror denne Paastand paa en Vildfarelse, som er foranlediget derved, at Hieronymus paa Grund af Kaldaismerne og de fra Gammelhebraisk afvigende Konstruktioner ikke har forstaaet Bogens nyhebraiske Sprog som saadant.

6. Overgangen til de didaktiske Bøger danner Tobis Bog. I den bliver et maaske frit opfundet, maaske af Sagnet overleveret Stof bearbejdet til en Fortælling, som — det er den almindelige Anskuelse — har til Hensigt at formane til from lovtro Vandel i enhver Livsstilling, idet den opstiller et Forbillede

for en saadan Vandel og henviser til Lønnen, som ikke vil udeblive. Grätz, Monatsschr. 450 f., søger — i alt væsentligt uden Tvivl rigtigt — at bestemme Tendensen nøjere: „Det kan ikke overses, at der særlig bliver lagt Vægt paa tre Ting: 1) paa Godgjørenheden og at give Almisse til trængende, 2) paa Giftermaal indenfor Familien og 3) paa Begravelse af saadannes Lig, som vare blevne henrettede af Tyranner". Spørgsmaalene, i hvilket Sprog og hvornaar Tobis Bog er bleven forfattet, og hvilken af de forskjellige, os opbevarede Textformer (græsk, latinsk, „kaldæisk", hebraisk) der staar den oprindelige nærmest, debatteres for Tiden ivrigt. Schürer (Theol. Ltztg. 1878, Sp. 333) og Grätz (Monatsschr. S. 388) have uafhængig af hinanden udtalt som deres Overbevisning, at Sinaiticus' udførlige Text maa være ældre end den forkortede i de almindelige LXX—Udgaver (d. e. Vaticanus'). Reusz, G. A. T. § 449. 450, holder paa en semitisk Original til det „fra den mest ægte Jødedom . . . og tilmed fra den østerlandske" stammende Værk; det maa være forfattet før Makkabæertiden, fordi det hviler paa „en Stemning af resigneret Taalmod" . . . og endnu ikke rummer „den hæftige, daadskraftige Polemik, som kom frem efter Konfliktens Udbrud".

7. Jesus, Sirachs Søns, Visdom, *Σοφία Ἰησοῦ υἱοῦ Σιράχ*, i Vulgata Ecclesiasticus, er bleven oversat paa Græsk af Forfatterens Sønnesøn, der i Aaret 132 f. Kr. kom til Ægypten; det er altsaa sandsynligvis forfattet i den første Fjerdedel af det 2det Aarh. f. Kr. Talmudisterne skattede og citerede denne skjønne Samling af Tankesprog; men det lader sig ikke bevise, at den hos dem har haft kanonisk Gyldighed (se Herzogs Realencykl.[2] VII, 430. 431).

8. Salomos Visdom, Σοφία Σολομῶντος. En begejstret Lovtale over Visdommen. (Betydningen af Ordet Visdom er vel bestemt ved Israels Tro, men ikke derfor indsnævret). Forfatteren, der rigtignok taler, som om han var Salomo, er en alexandrinskjødisk Filosof, hvis Standpunkt er midt imellem Siracidernes og Filos. Grimm, Reusz o. a. lade derfor Bogen være skreven mellem 150 og 50 f. Kr.

9. Fjerde Makkabæerbog, rigtigere περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ, er skreven før Jerusalems Ødelæggelse, sandsynligvis paa Herodes den Stores Tid, af en med den stoiske Filosofi fortrolig alexandrinsk Jøde; den viser ved Hjælp af Eleasars og de syv Brødres Martyrium (2 Makk. 6. 7), at en from og tillige fornuftig Vilje ubetinget behersker Lidenskaberne. Det ved denne theoretiske Udvikling forfulgte praktiske Formaal er at opmuntre til et lovtro og fromt Liv. Eusebius og Hieronymus o. a. have fejlagtig tilskevet Josefus Bogen; (derfor findes den i de fleste Udgaver af Josefus). Versene 18, 3—23 ere et Tillæg fra en senere Tid.

Som Efterligninger af Profeternes Bøger kunne Baruchs Bog og Jeremjas Brev betegnes.

10. Baruchs Bog bestaar af to Dele, som hidrøre fra forskjellige Forfattere og ikke høre sammen: I) 1—3, 8 en Bods- og Bedebøn, som de i Jerusalem tilbageblevne Jøder i det 5te Aar efter Ødelæggelsen ved Nebukadnezar opfordres af de bortførte til at læse for dem. II) 3, 9—5, 9 Formanings- og Trøstetale til Folk og By. — Naar Bogen eller rettere dens tvende Dele ere skrevne, er omstridt. Efter de flestes Mening er Bønnen afhængig af Dan. 9 (smlgn. især 1, 15—18 med Dan. 9, 7—10); i saa Fald

kunde den først være fremkommet efter den makkabæiske Tid. Schürer og Kneucker finde i begge Dele endog tydelige Hentydninger til Titus' Ødelæggelse af Jerusalem: Nebukadnezar og Baltasar ere Vespasian og Titus. Reusz, G. A. T. § 433, siger i Anledning af Prioritetsspørgsmaalet, at i saadanne Materier er Sporet kjørt saa dybt, at Ligheden er uundgaaelig og sætter derfor den første Dels hebraiske Original til den første Halvdel af det 3die Aarh. f. Kr., idet han ved Nebuk. og Balt. tænker paa de to første Ptolemæer. Den anden Del er han tilbøjelig til at lade være forfattet „mellem Frihedskrigens Afslutning og det romerske Herredømmes Begyndelse" (§ 510). — Den første Del er vel oversat fra Hebraisk (Fritzsche, Ewald, Schürer og Reusz); Kneucker antager det samme for anden Dels Vedkommende, men hans Grunde ere ikke tilstrækkelige.

11. Jeremjas Brev er formelt en til de babyloniske Exulanter rettet Advarsel mod Afgudsdyrkelse, men stammer i Virkeligheden fra en langt senere Tid. Allerede i 2 Makk. 2, 2 bliver der taget Hensyn til det. I Vulgata og derefter hos Luther bliver det med Urette betegnet som 6te Kap. af Baruchs Bog. I den alexandrinske Oversættelse staar Baruchs Bog foran, Jeremjas Brev bagved Klagesangene.

Den levende Interesse, som Jøderne fattede for, hvad der berettedes om Ester og Daniel, gav Anledning til mange apokryfiske Udvidelser af de efter disse tvende benævnte Bøger.

12. Tilføjelser til Esters Bog. Disse findes i Vulgata bagest i Bogen, hos Luther som „Stykker af Ester" mellem Apokryferne: a. Mardochais Drøm,

LXX foran 1, 1, Vulg. 11, 1—12, 6, Luth. 7; b. Hamans Edikt (smlgn. 3, 12 følg.), LXX efter 3, 13, Vulg. 13, 1—7, Luth. 1; c. en Bøn af Mardochai og Ester, LXX efter 4, 17, Vulg. 13, 8—14, 19, Luth. 2. 3; d. Udsmykning af Scenen mellem Ester og Kongen, LXX 5, 1. 2, Vulg. 15, 4—19, Luth. 4; e. Mardochais Edikt (smlgn. 8, 9) LXX efter 8, 12, Vulg. 16, 1—25, Luth. 6; f. Udlægning af Mardochais Drøm, Efterretning om Purimsfestens Udbredelse til Ægypten, LXX og Vulg. efter 10, 3, Luth. 8. — Disse oprindelig paa Græsk skrevne Tilsætninger ere vel allerede kjendte af Josefus (Ant. X, 6, 1), men hidrøre formodentlig ikke fra Oversætteren af den kanoniske Bog. Karakteristisk for dem er den stærke Fremhævelse af det religiøse Moment.

13. Tilføjelser til Daniels Bog: a. Asarjas Bøn og de tre Mænds Sang i den gloende Ovn, LXX 3, 24—90; b. Susanna reddes ved Daniels Visdom fra den uretfærdige Dom; c. Om Bel i Babel og om Dragen i Babel. Det andet og tredie Tillæg staa i den alexandrinske Oversættelse med særlige Overskrifter (*Σουσάννα . Ἐκ προφητείας Ἀμβακοὺμ υἱοῦ Ἰησοῦ ἐκ τῆς φυλῆς Λευί*) efter Slutningen af Daniels Bog; Theodotion stillede Susannas Historie i Spidsen. — Tilføjelserne stemme i sproglig Henseende overens med Oversættelsen af den kanoniske Daniels Bog; dog følger ikke heraf med Nødvendighed, at Oversætteren selv har forfattet, respektive indflettet disse Stykker.

14. Manasses Bøn staar kun i enkelte Haandskrifter af LXX (i Kodex Alexandrinus mellem de Hymner, som ere føjede til Psalmebogen; saaledes ogsaa i Psalterium Turicense). Den er forfattet af en from Jøde (kun i V. 8 findes en ubibelsk Tanke)

paa Grundlag af Fortællingen i 2 Kr. 33, 11—13. Omendskjønt den først citeres i Constitut. apost. II, 22, kan den dog stamme fra Tiden før Kristi Fødsel.

O. F. Fritzsche, Libri apocryphi Veteris Testamenti graece .... Accedunt libri V^is T^i pseudepigraphi selecti, Lpz. 1871.

C. A. Wahl, Clavis librorum V^is T^i apocryphorum philologica, Lpz. 1853.

J. G. Eichhorn, Einl. in die apokryphischen Schriften des A. T., Lpz. 1795.

E. Schürer, i Herzogs Realencyklop.[2] I, 484—511.

Smlgn. desuden ovenfor S. 14—17.

Kurzgefasztes exegetisches Handbuch zu den Apokr. des A. T., Lpz. O. F. Fritzsche har bearbejdet: I Lev. (3 Esra, Tilføjelserne til Ester og Daniel, Manasses Bøn, Baruch og Jeremjas Brev) 1851; II Lev. (Tobi og Judit) 1853; V Lev. (Jesus Sirach) 1859; W. Grimm: III Lev. (1 Makk.) 1853; IV Lev. (2—4 Makk.) 1857; VI Lev. (Visdommens Bog) 1860.

E. C. Bissell, The Apocryphe of the Old Testament with historical introductions, a revised translation and notes critical and explanatory. Edinburg og New-York. 1880.

Makkabæerbøgerne. C. F. Keil, Kommentar üb. die (tvende første) Bücher der Makkabæer, Lpz. 1875.

Judit. O. Wolff, Das Buch Judith als geschichtliche Urkunde vertheidigt und erklärt, Lpz. 1861. — G. Volkmar, Handbuch d. Einl. in die Apokr. 1 Afd.: Judith, Tüb. 1860. — Fremdeles Afhandlinger af Hilgenfeld og Lipsius i Ztschr. f. wiss. Theol. 1858. 61; 1859. 60. 67. — Reusz G. A. T. § 492—494.

Tobi. K. D. Ilgen, Die Geschichte Tobis nach drei verschiedenen Originalen, dem Griech., dem Lat. des Hieron. und einem Syrischen, übers. u. mit Anm. ... versehen, Jena 1800. — H. Sengelmann, Das Buch Tobit erkl., Hamburg 1857. — F. H. Reusch (Kath.), Das Buch Tobias übers. u. erkl., Freiburg 1857. — C. Gutberlet (Kath.), Das Buch Tobias übers. u. erkl., Münster 1877. — Ad. Neubauer, The book of Tobit. A Chaldee Text from a unique ms. in the Bodleian library with other rabbinical texts, English translations and the Itala, Oxford 1878.

Indledning. A. Kohut, Etwas üb. die Moral u. die Abfassungszeit des Buches Tobias, Breslau 1872. — Th. Nöldeke, Die Texte des Buches Tobit, Monatsbericht der Kgl. Akademie der Wiss. zu Berlin vom 20 Jan. 1879, S. 45—69. — H. Grätz, Das Buch Tobias oder Tobit, seine Ursprache, seine Abfassungszeit und Tendenz, Monatsschr. f. Gesch. u. Wiss. des Judth. 1879, S. 145—63. 385—408. 433—55. 509—20 (T. er forfattet paa Antoninus Pius' Tid). — W. Grimm, Über einige das Buch Tobit betreffende Fragen, Ztschr. f. wiss. Theol. 1881, S. 38—56.

b. Sirach. C. G. Bretschneider, Liber Jesu Siracidae graece perpetua annotatione illustratus, Regensb. 1806. — J. F. Bruch, Weisheitslehre der Hebräer, Straszb. 1851. — J. Horowitz, Das Buch Jesus Sirach, Breslau 1865. — Merguet, Die Glaubens- und Sittenlehre des Buches J. Sirach, Königsb. 1874.

Salomos Visdom. J. P. Bauermeister, Commentarius in Sap. Sal., Gött. 1828. — C. Gutberlet (Kath.), Das Buch der Weisheit übers. u. erkl., Münster 1874. — W. J. Deane, The Book of Wisdom. The Greck Text, the Latin Vulgate and the authorized English Version. With an Introduction, critical Apparatus and Commentary. Oxford 1881. — Bruch, Weisheitslehre der Hebräer, S. 322—78.

Fjerde Makkabæerbog. J. Freudenthal, Die Flavius Josephus beigelegte Schrift: Über die Herrschaft der Vernunft, eine Predigt aus dem ersten nachchristl. Jahrh., untersucht. Breslau 1869.

Baruch. F. H. Reusch, Erklärung des Buchs Baruch, Freib. 1853. — Ewald, Propheten (se ovenfor S. 15 nederst) III, 251—98. — J. J. Kneucker, Das Buch B. Lpz. 1879 og Die Baruch-Frage, Ztschr. f. wiss. Theol. XXIII (1880), S. 309—23.

Tilføjelserne til Ester. I. Langen, Die beiden griech. Texte des Buches E., Tüb. Theol. Quartalschr. 1860, S. 244—72. — Samme, Die deuterokanon. Stücke des Buches E., Freib. 1862 — W. Bacher i Monatsschr. f. Gesch. u. Wiss. des Judth., XVIII (1869), S. 542 følg.

Tilføjelserne til Daniel. Th. Wiederholt i Tüb. Theol. Quartalschr., 1869. 71. 72. — N. Brüll, Das apokryf. Susanna-Buch, Jahrb. f. jüd. Gesch. u. Lit. III (1877), S. 1—69 (Særtryk, Frankf. a M. 1877).

Pseudepigraferne.

Ved det gamle Testamentes Pseudepigrafer forstaas nogle jødiske Literaturfrembringelser, der slutte sig til de kanoniske Skrifter, men som i den gamle Kirke ikke have vundet Anerkjendelse i samme Grad eller Omfang som Apokryferne. Navnet Pseudepigrafer betegner egentlig kun saadanne Skrifter, som give sig ud for at stamme fra en Forfatter, af hvem de ikke ere; „men da den pseudepigrafiske Form findes i det mindste hos de allerfleste af disse Skrifter; da fremdeles denne Form staar i nøje Sammenhæng med Indholdets Upaalidelighed og Uægthed, og da endelig pseudepigrafisk Skriveri er karakteristisk for hele det Tidsrum, fra hvilket disse Bøger hovedsagelig stamme, saa beholder dog dette Navn stedse sin gode Betydning og Berettigelse“ (Dillmann i Herzogs Realencyklop. [1]XII, 300 = [2]XII, 342). Pseudepigraferne ere Lære-, Formanings- og Trøsteskrifter, mest af profetisk, specielt apokalyptisk Art. Ikke ringe Betydning have flere af dem derved, at de danne en Overgang fra den gammeltestamentlige til den nytestamentlige Tid og give os et Indblik i den messianske Idés Historie.

De vigtigste Pseudepigrafer ere (7 apokalyptiske Skrifter og en Samling lyriske Digte): 1. Jubilæernes Bog eller den lille Genesis (τὰ Ἰωβηλαῖα, ἡ λεπτὴ Γένεσις), 2. Henochs Bog, 3. Assumptio Mosis, 4. Ascensio Jesaiae, 5. Baruchs Apokalypse, 6. 4de Esra, 7. de sibyllinske Orakler, 8. Salomos Psalmer og 9. de tolv Patriarkers Testamente. — Om hele denne Literatur giver Dillmann (Herzogs Realencykl. [2] XII, 341—67) udførlige Oplysninger.

I. A. Fabricius, Codex pseudepigraphus V^{is} T^{i}, 2 Opl. Hamb. 1722—23. 2 B.

A. Hilgenfeld, Messias Judaeorum, Lpz. 1869 (Prolegomena, Sal.s Ps., 4 Esra og Assumptio Mosis).

O. F. Fritzsche, Libri apocryphi V^{is} T^{i} graece, Lpz. 1871 (i Slutningen: Sal.s Ps, 4 og 5 Esra, Baruchs Apok. og Ass. Mosis).

1. A. Dillmann, Liber Jubilaeorum (æthiopisk), Kiel 1859. (En tysk Overs. har D. offentliggjort i Ewalds Jahrb. der bibl. Wissenschaft, B. 2 og 3 (1849. 51). — B. Beer, Das Buch der Jubiläen und sein Verhältnisz zu den Midraschim, Lpz. 1856; Samme, Noch ein Wort üb. das Buch der Jub., Lpz 1857. — H Rönsch, Das Buch der Jub. oder die kleine Genesis. Unter Beifügung des revidierten Textes der in der Ambrosiana aufgefundenen lat. Fragmente, sowie einer von A. Dillmann aus 2 äthiop. Handschriften gefertigen lat. Übertragung erläutert u. untersucht, Lpz. 1874.

2. A. Dillmann, Liber Henoch aethiopice, ad quinque codicum fidem editus, Lpz. 1851; Samme, Das Buch H. übers. u. erkl. Lpz. 1853. — G. H. Schodde, The Book of Enoch, translated from the Ethiopic, with Introduction and Notes. Andover 1882. — The Book of Enoch the Prophet translated from an Ethiopic Ms. in the Bodleian Library by late R. Lawrence. The Text now corrected from his latest Notes with an Introduction by the Author of „The Evolution of Christianity", Lond. 1883. — H. Ewald, Abhandl. üb. des äthiop. Buches H. Entstehung, Sinn u. Zusammensetzung, Gött. 1854. — K. R. Köstlin, Über die Entstehung des Buches H., Theol. Jahrb. v. Baur u. Zeller. 1856, S. 240—279. 370—386. — A. Hilgenfeld, Die jüd. Apokalyptik in ihrer geschichtl. Entwickelung, Jena 1857, S. 91—184; Samme i Ztschr. f. wiss. Theol. 1860. 61. 62. 72. — F. W. Philippi, Das Buch H., sein Zeitalter u. sein Verhältnisz zum Judasbriefe, Stuttg. 1868. — Gebhardt, Die 70 Hirten des Buches H. u. ihre Deutungen, Merx' Archiv II (1872), S. 163—246. — E. Schürer, Lehrbuch der neutest. Zeitgesch., Lpz. 1874, S. 521—35.

3. G. Volkmar, Mosis prophetia et assumptio, Lpz. 1867. — M. Schmidt og A. Merx, Die Ass. Mosis mit Einl. u. erkl. Anm., Merx' Archiv I, S. 111—52. — K. Wieseler, Die jüngst aufgefundene Aufnahme Moses nach Ursprung

u. Inhalt untersucht, Jahrb. für deutsche Theol. 1868, S. 622—48. — E. Schürer, Neutest. Zeitgesch. S. 536—42.

4. A. Dillmann, Ascensio Isaiae aethiopice et latine, cum prolegominis, adnotationibus crit. et exeg., additis version. lat. reliquiis, Lpz. 1877. — Gebhardt i Ztschr. f. wiss. Theol. XXI (1878), S. 330 følg.

5. A. M. Ceriani, Monumenta sacra et profana, tom. V, fasc. 2. Mail. 1871, S. 113—180 (syr. Oversætt.). — J. Langen, De Apocalypsi Baruchi anno superiori primum edita commentatio, Freib. i B. 1867. — J. J. Kneucker, Das Buch Baruch, Lpz. 1879, S. 190—98: Der pseudepigr. Baruch. — Schürer, Neutest. Zeitgesch. S. 542—49.

6. R. Laurence, Primi Ezrae libri, qui apud Vulg. appellatus quartus, versio Aethiopica, Oxford 1820. — A. M. Ceriani, Monum. sacra et prof., Tom. V, fasc. 1, Mail. 1868, S. 41—111 (syr. Oversætt.). — Hilgenfeld, Die jüd. Apokalyptik, S. 185—242; Samme i Ztschr. f. wiss. Theol. 1858. 60. 63. 67. 70. — Gutschmid, Die Apokalypse des Esra u. ihre späteren Bearbeit., Ztschr. f. wiss. Theol. 1860, S. 1—81. — H. Ewald, Das vierte Ezrabuch nach seinem Zeitalter, seinen arab. Übersetz. und einer neuen Wiederherstellung, Gött. 1863. — Gildemeister, Esdrae liber quartus Arabice, Bonn 1877. — A. Le Hir, Etudes Bibliques, B. I, Paris 1869, S. 139—250. — Wieseler, Das vierte Buch E. nach Inhalt u. Alter untersucht, Theol. Stud. u. Krit. 1870, S. 263—304. — Keil, Einl.[3] S. 758—64. — Schürer, Neutest. Ztgesch. S. 549—563. — Reusz, G. A. T. 736. — Bensly, The missing fragment of the latin translation of the fourth book of Ezra discovered and edited with an introd. and notes, Cambridge 1875.

7. J. H. Friedlieb, Die sibyllinischen Weissagungen vollständig gesammelt . . . mit krit. Comm. u. metrischer deut. Übers. Lpz. 1852. — C. Alexandre, Χρησμοὶ Σιβυλλιακοί. Oracula Sibyllina. Ed. altera. Paris 1869. — F. Bleek, Über die Entstehung u. Zusammensetzung der uns in 8 Büchern erhaltenen Sammlung Sibyll. Orakel, Theol. Ztschr. hrsg. v. Schleiermacher, de Wette u. Lücke, I (1819), S. 120—246. II (1820), S. 172—239. — Hilgenfeld, Die jüd. Apokalyptik, S. 51—90; Samme i Ztschr. f. wiss. Theol. 1860. 71. — H. Ewald, Abhandl. üb. Entst., Inh. u. Werth d. Sibyll. Bücher, Gött. 1858. — B. Badt, De oraculis Sibyllinis a Judaeis compositis, Pars I, Breslau 1869; Samme,

Urspr., Inh. u. Text des vierten Buches d. sibyll. Orakel, Breslau 1878. — Schürer, Neutest. Zeitgesch. S. 513—20, smlgn. Theol. Lit.-Ztg. 1878, Sp. 358. 59.

8. E. E. Geiger, Der Psalter Salomos hrsg. u. erkl., Augsb. 1871. — Hilgenfeld, Die Psalmen Sal., deutsch übers. u. aufs neue untersucht, Ztschr. f. wiss. Theol. XIV (1871), S. 383—418. — B. Pick, The Psalter of Solomon, The Presbyterian Review IV, 1883, S. 775—812. — Schürer Neutest. Zeitgesch. S. 140—143. — Wellhausen, Die Pharisäer und die Sadducäer, Greifsw. 1874, S. 131 følg.

9. R. Sinker, Testamenta XII Patriarcharum ... edita. The Testaments of the XII Patriarchs: An attempt to estimate their historic and dogmatic Worth. Cambridge 1869; Samme, Test. XII Patr.: Appendix containing a Collation of the Roman and Patmos Mss. and biographical Notes. Cambr. 1879. — Vorstman, Disquisitio de Testamentorum XII Patriarcharum origine et pretio. Rotterd. 1857. — v. Hengel, De Testamenten der twaalf Patriarchen op nieuw ter sprake gebragt. Amst. 1860.

S. C. Malan, The Book of Adam and Eve also called the Conflict of Adam and Eve with Satan. A book of the early Eastern Church, translated from the Ethiopic with Notes. London 1882.

Exegetiske Hjælpemidler.

A. Kommentarer til hele det gamle Testamente.

En Del af de vigtigste jødiske Udlægninger er samlet i de saakaldte Rabbinske Bibler (se Buhl, Den gammeltest. Skriftoverlevering, S. 62). Nøjere Literaturangivelser om den jødiske Literatur fra Middelalderen findes i: H. L. Strack og C. Siegfried, Lehrb. d. neuhebr. Sprache u. Literat. II. Karlsruhe u. Lpz. 1884, S. 107—16.

1. Biblia Sacra cum glossa ordinaria a Strabo Fuldensi monacho Benedict. collecta, novis PP. Graec. et Latin. explicationibus locupletata et postilla Nic. Lirani Franc. cum additionibus Pauli Burgensis Episc. ac Matthiae Thoringi replicis, Theolog. Duacensium studio emendatis. Omnia

denuo recensuit R. P. Doctor Leander a S. Martino Benedictinus. Antw. 1634. 6 B. fol.

2. Critici sacri, London 1660, 9 B. fol. — Frkf. a. M. 1695, 7 B. fol.
3. M. Polus, Synopsis criticorum aliorumque scripturae sacrae interpretum et commentatorum, London 1669—76, 5 B. fol. — Utrecht 1685 (ved Joh. Leusden), 5 B. fol.
4. Hugo Grotius († 1645, Armin.), Adnotationes ad V. T., Paris 1644, 3 B. fol.; sidst udg. af Vogel og Döderlein, Halle 1775—76, 3 B. foruden 1 B. Auctarium af Döderlein, Halle 1779.
5. Abr. Calov († 1686) Biblia Vis Ti illustrata. Frkf. a. M. 1672, 2 B. fol.
6. Joh. Clericus († 1736, Armin.), Mosis prophetae libri quinque, 1710 og 35; Vis Ti libri historici, 1708; Vis Ti libri hagiographi, 1731; Vis Ti prophetae, 1731. Amst., 4 B. fol.
7. Aug. Calmet († 1757, Kath.), Commentaire littéral sur tous les livres de l'ancien et du nouveau testament. Paris 1707—16, 23 B.; 1724—26, 8 B. fol.
8. Joh. Henr. Michaelis († 1738), Biblia Hebraica, Halle 1720 (smlgn. nedenfor ved Hagiograferne).
9. E. F. K. Rosenmüller († 1835), Scholia in V. T., Lpz. 1788 følg. XI partes in 23 voll.
10. F. J. V. D. Maurer († 1874) Commentarius grammaticus criticus in V. T., Lpz. 1835—48.
11. Kurzgefasztes exegetisches Handbuch zum A. T., Lpz. 1838 følg. i 17 „Leveringer". Genesis, 5 Udg. ved A. Dillmann 1886; Ex.-Lev., 2 Udg. ved Dillmann 1880; Num.-Deut.-Jos., 2 Udg. ved Dillmann 1886; Domm. og Rut, 2 Udg. ved Bertheau 1883; Sam., 2 Udg. ved Thenius 1864; Kong., 2 Udg. ved Samme 1873; Jesaja, 4 Udg. ved Diestel 1872; Jeremja, 2 Udg. ved Hitzig 1866; Hezechiel, 2 Udg. ved R. Smend 1880; Smaa Prof., 4 Udg. ved Steiner 1881; Psalmerne, ved Olshausen 1853; Ijob, 3 Udg. ved Dillmann 1869; Ordsprogene, 2 Udg. ved Nowack 1883; Højsangen, ved Hitzig og Klagesangene, ved Thenius 1855; Daniel, ved Hitzig 1850; Esra, Neh. og Ester, ved Bertheau 1862; Krønik. Bøger, ved samme, 2 Udg. 1874. (Særlig Dillmanns Arbejder ere udmærkede.)
12. Theologisch-homiletisches Bibelwerk (hrsg. v. J. P. Lange) Bielef. og Lpz. 1857 følg. i 20 Dele. Gen., Ex., Lev. og Num. ved Lange; Deut. ved Schroeder; Jos. ved Fay; Domm. og Rut ved Cassel; Sam. ved Erdmann; Kong.

ved Bähr; Jes. ved Nägelsbach; Jer. og Klages. ved samme; Hezechiel ved Schroeder; Hos., Jo., Amos ved Schmoller; Obadja, Jona, Micha, Nah., Hab., Zef. ved Kleinert; Hag., Zach., Mal. ved Lange; Psalm. ved Moll; Ijob, Ordspr., Højs., Prædik., Dan. ved Zöckler; Esra, Neh., Ester ved Schultz; Krøn. ved Zöckler.

13. K. F. Keil og F. Delitzsch, Bibl. Comm. über das A. T. Lpz. 1861 følg. Keil: Gen., Ex. (3 Opl. 78); Lev., Num., Deut. (2 Opl. 70); Jos., Domm., Rut (2 Opl. 74); Sam. (2 Opl. 75); Kong. (2 Opl. 76); Jer., Klages. 1872; Hezech. (2 Opl. 82); Smaa Prof. (2 Opl. 73); Krøn., Esra, Neh., Ester 1870; Dan. 1869. — Delitzsch: Jes. (3 Opl. 79); Psalm. (4 Opl. 83); Ijob (2 Opl. 76); Ordspr. 1873; Højsangen og Kohelet 1875.
14. The Holy Bible according to the authorized Version (A. D. 1611) with an Explanatory and Critical Commentary and a Revision of the Translation by Bishops and other Clergy of the Anglican Church. Edited by F. C. Cook, London 1871—76, 6 B. (Bekjendt under Navn af The Speaker's Commentary.)
15. Ed. Reusz, La Bible. Traduction nouvelle avec introductions et commentaires. Ancien Testament. Paris 1875 følg. 7 Dele.
16. The Holy Bible, edited with various renderings and readings from the best authorities by Rev. T. K. Cheyne, S. R. Driver, R. S. Clarke, A. Goodwin. London 1876.
17. The Pulpit Commentary, edited by H. D. M. Spence and by J. Exell. London. Endnu ikke fuldendt. 5 Mosebøger, Jos., Domm., Rut, 1 Sam., 1 Kong., Esra, Neh., Ester ere udkomne og Jeremja (Kap. 1- 29; ved T. K. Cheyne).
18. A. F. Chr. Vilmar, Collegium biblicum. Prakt. Erläuterung der heil. Schrift A. u. N. T. Hrsg. v. Chr. Müller, Gütersloh 1881 følg. (1. Pentat 2. Jos. — Ester. 3. Ijob — Klages. 4. Profeterne.
19. Kurzgefaszter Kommentar zu den heil. Schriften A. u. N. Test. sowie zu den Apokryphen. Hrsg. v. H. L. Strack u. O. Zöckler. Nördl. 1886 følg. Udkommet er: Die Bücher Samuelis und der Könige, von Klostermann og Jesaja und Jeremja, von Orelli. (Skal være fuldendt i 1889.)

B. Kommentarer til enkelte Dele af gamle Testamente.

Pentateuchen. M. M. Kalisch, historical and critical commentary on the Old Testament with a new translation. London. Gen. 1858. Ex. 1855. Lev. I, 1867. Lev. II, 1872.

Genesis. Luther, Enarrationes in Genesin, Erlanger-Udg. af de lat. Værker B. 1—11. — Calvin, In librum Geneseos commentarius (ed. Hengstenberg, Berlin 1838, 2 B.). — J. Gerhard, Comm. super Genesin, Jena 1637. — J. E. Terser, Adnotationes in Genesin, Upsala 1657 fol. — F. Tuch († 1867), Comm. über die Genesis, Halle 1838, 2 Opl. ved Arnold og Merx 1871. — Franz Delitzsch, Neuer Comm. über die Genesis, Leipzig 1887. — C. H. H. Wright, The book of G. in Hebrew, with ... various readings and ... notes, London og Edinb. 1859. — Thiersch, Die Anfänge der heil. Gesch. nach dem ersten Buche Mosis betrachtet, Basel 1877. — — — Eb. Schrader, Studien zur Kritik u. Erklärung der bibl. Urgeschichte, Gen. I—XI, Zürich 1863. — Karl Budde, Die bibl. Urgeschichte (Gen. 1—12, $_5$) untersucht. Gieszen 1883 (Wellhausenianer). — F. Lenormant, La Génèse. Trad. d'après l'hébreu avec distinction des éléments constitutifs du texte suivie d'un essai de restitution des livres primitifs, dont s'est servi le dernier rédacteur, Paris 1883. (E^2 er kun bevaret i J. Rækkefølgen er: J, D, P. Om den absolute Alder kan intet bestemt siges endnu.)

Deuteronomium. J. Gerhard, Comm. super Deut. Jena 1657. — F. W. Schultz, Das Deut. erkl., Berlin 1859. (Betragtningen af Mose som Forfatter har Sch. opgivet i: „Die Schöpfungsgesch. nach Naturwissensch. u. Bibel, Gotha 1865).

Josua. A. Masius (Kath.), Josuae imperatoris historia illustrata atque explicata. Antw. 1574 fol. — F. Himpel, Selbständigkeit, Einheit u. Glaubwürdigkeit des B. Josua, Tüb. Theol. Quartalschr. 1864. 65. — J. Hollenberg, Die deuteron. Bestandtheile des B. Josua, Theol. Stud. u. Krit. 1874.

Dommernes Bog. S. Schmidt, Comm. in librum Judicum, Straszb. 1684. — G. L. Studer, Das B. der Richter, gramm. u. hist. erkl., Bern 1835. — J. Bachmann, Das

B. der Richter. Mit bes. Rücksicht auf die Gesch. seiner Auslegung u. kirchl. Verwendung erkl. B. I (Kap. 1—5), Berlin 1868. 69. — Ch. H Kalkar, Othiniae, 1833.

Samuels Bøger. S. Schmidt, In librum priorem (posteriorem) Samuelis comm., Straszb. 1687, 2 B. — J. Wellhausen, Der Text der Bb. Sam. untersucht, Gött. 1871. — Himpel, Über Widersprüche u. verschiedene Quellenschriften der Bb. Sam., Tüb. Theol. Quartalschrift 1874, S. 71—126. 237—81.

Profeterne. J. G. Eichhorn, Die hebr. Propheten, Gött. 1816—19, 3 B. — Umbreit, Prakt. Comm. üb. die Proph. des A. B., Hamb. 1841—46, 4 B. (B. 1 Jes. i 2. Opl. 1846). — H. Ewald, se S. 15. — E. W. Hengstenberg, Christologie des A. T. u. Komm. über die messian. Weissagungen, 2. Udg., Berlin 1854—58, 3 B. — L. Reinke (Kath.), Die messian. Weissag. bei den gr. u kl. Proph. des A. T., Gieszen 1859—62, 4 B. — Orelli, Die alttest. Weissag. v. d. Vollend. d. Gottesreiches, 1882. — — Indledning: Ch. Bruston, Hist. critique de la littérature prophétique des Hébreux depuis les origines jusqu'à la mort d' Isaie, Paris 1881 (særlig om Jes.; Kap. 1—35 ægte, 36—39 tildels, 40—66 fra Exilets sidste Tid).

Jesaja. Campegius Vitringa, Comm. in librum prophetiarum Jesaiae, Leeuwarden 1714. 20, 2 B. fol. — W. Gesenius, Der Prophet J. übers., mit e. vollst. philol., krit. u. hist. Comm. begleitet, Halle 1820. 21, 2 B. — F. Hitzig, Der Pr. J. übers. u. ausgelegt, Heidelberg 1833. — J. A. Alexander († 1860), Commentary on the Prophecies of Isaiah, 1846. 47. Ny Udg. New-York 1865, 2 B. — M. Drechsler, Der Pr. J. übers. u. erkl., I II. 1, Stuttg. 1845. 49. II, 2 og III hrsg. u. fortgesetzt v. F. Delitzsch u. H. A. Hahn, Berlin 1854. 57. — P. Schegg (Kath.), Der Pr. J. übers. u. erkl., München 1850, 2 B. — S. D. Luzzatto (Jøde), Il profeta Isaia volgarizzato e commentato, Padua 1855—66. — F. W. Weber, Der Pr. J. in Bibelstunden ausgel., Nördl. 1876. — T. K. Cheyne, The Prophecies of Isaiah. A new Translation with Commentary and Appendices, 3 Udg., London 1884, 2 B. Desforuden maa mærkes samme Forfatters: The Book of Isaiah chronologically arranged. An amended version with historical and critical

Introductions and explanatory Notes. London 1870. — J. Knabenbauer (Præst, S. J.) Erklärung des Pr. Isaias, Freib. i. B. 1881. — C. J. Bredenkamp, Der Prophet Jesaja. 1887.

Indledning til Jesaja. F. Köstlin, Jesaja und Jeremja. Ihr Leben und Wirken aus ihren Schriften dargestellt. Berlin 1879. — C. P. Caspari, Beitr. zur Einl. in das B. J. und zur Gesch. d. jesajan. Zeit. Berlin 1848. — Löhr, Zur Frage über die Echtheit von Jesajas 40—66. Ein realkrit. Beitrag. Berlin 1878—80. (Ivrigt, men ikke overbevisende Forsvar for Ægtheden.)

Jeremja. S. Schmidt, Comm. in librum prophetiarum Jeremiae, Straszb. 1685, 2 B. — K. H. Graf, Der Pr. J. erkl., Lzp. 1862. — A. Scholz (Kath.), Comm. zum Buche des Pr. Jeremias, Würzburg 1880. — L. A. Schneedorfer (Kath.), Das Weissagungsbuch des Proph. Jeremia erkl., Prag 1881.

Hezechiel. H. A. C. Hävernick, Comm. üb. den Pr. Ezechiel, Erlangen 1843. — E. W. Hengstenberg, Die Weissagungen des Pr. Ez., Berlin 1867. 68, 2 B. — — C. H. Cornill, Der Prophet Ez., Heidelb. 1882. — E. Kühn, Ezechiels Gesicht vom Tempel der Vollendungszeit, Kap. 40—42; 43, 13—17; 46, 19—24. In revidierter Übers. und mit kurzer Erläuterung. Mit 1 Tafel. Gotha 1882.

De tolv smaa Profeter. Joh. Tarnovius, Comm. in proph. minores, Lpz. 1688 og 1706. — Marck (Reform.), Comm. in pr. m., Amsterdam 1696—1701, 4 Dele; Tüb. 1734 fol. — P. Schegg (Kath.), Die kl. Pr. übers. u. erkl. Regensb. 1854, 2 B. — E. B. Pusey, The minor prophets, London 1860. 61, 2 B. — Rudin, De mindre profeterna, 1—3: Obadja—Joel, Jonas og Amos.

Hosea. S. H. Manger, Comm. in Hoseam, Campis 1786 — A. Simson, Der Pr. Hosea erkl. u übers., Hamburg. u. Gotha 1851. — Aug. Wünsche, Der Pr. H. übers. u. erkl. mit Benutzung der Targumim u. der jüd. Ausleger Raschi, Aben Ezra u. David Kimchi, Lpz. 1868. — W. Nowack, Der Pr. H. erkl., Berlin 1880. — Ant. Scholz (Kath.), Comm. zum B. des Pr. H., Würzb. 1882. — Indledning: [Frz. Delitzsch], Hosea und sein Weissagungsbuch [Erlanger], Ztschr. f. Prot. u. Kirche, N. F. B. 28 (1854), S. 98—129.

Joel. K. A. Credner, Der Pr. J. übers. u. erkl., Halle 1831. — A. Wünsche, Die Weissag. des Pr. J. übers. u. erkl., Lpz. 1872. — A. Merx, die Prophetie des J. und ihre Aus-

leger von den ältesten Zeiten bis zu den Reformatoren, Halle 1879.

Amos. G. Baur, Der Pr. A. erkl., Gieszen 1847.

Obadja. C. F. Schnurrer, Dissertationes philologico-criticae, Gotha 1706, S. 383—434. — C. P. Caspari, Der Pr. O. ausgelegt, Lpz. 1842.

Jona. J. Leusden, Jonas illustratus, Utrecht 1656 (med Targum, Raschi, Ibn Esra, D. Kimchi i Orig. og i lat. Overs.). — F. Kaulen (Kath.), Liber Jonae prophetae, Mainz 1862. — A. E O'Connor, Étude sur le livre de Jonas, Genf 1883.

Micha. C. P. Caspari, Über Micha den Morasthiten und seine proph. Schrift, Christiania 1852. — T. Roorda, Comm. in vaticinium Michae, Leiden 1869. — L. Reinke (Kath.), Der Pr. M., Gieszen 1874. — T. K. Cheyne, Micah, with Notes and Introduction, Cambr. 1882. — Ryssel, Untersuch. ü. d. Textgestalt u. d. Echtheit d. B. M, Lpz 1887.

Nahum. O. Strausz, Nahumi de Nino vaticinium explan., Berlin 1853.

Habakuk. F. Delitzsch, Der Pr. H. ausgelegt, Lpz. 1843. — L. Reinke (Kath.), Der Pr. H., Brixen 1870. — Baumgartner, Le prophète Habakuk, Lpz. 1885.

Zefanja. F. A. Strausz, Vaticinia Zeph. comm. illustr., Berlin 1843 — L. Reinke (Kath.), Der Pr. Z., Münster 1868.

De efterexilske Profeter. A. Köhler, Die nachexil. Pr., Erlangen: a) Die Weiss. Haggais 1860; b) Die W. Sacharjas 1861. 63; c) Die W. Maleachis 1865. — W. Pressel, Comm. zu den Schr. d. Pr. Hag., Zach. u. Mal., Gotha 1870.

Haggai. L Reinke (Kath.), Der Pr. H., Münster 1868.

Zacharja. C. H. H. Wright, Zechariah and his prophecies considered in relation to modern criticism, with a critical and grammatical commentary and a new translation, 2 Opl, London 1879. — C. J. Bredenkamp, Der Pr. Sach., Erl. 1879.

Maleachi. L. Reinke (Kath.), Der Pr. M., Gieszen 1856.

Hagiograferne. Uberiorum adnotationum philologico-exegeticarum in Hagiographos Vet. Test. libros vol. I, II, III, Halle 1720, v. J. H. Michaelis, C. B. M. u. J. J. Rambach. —

Ad. Kamphausen i C. C. J. Bunsens fuldstænd. Bibelværk, Die Bibel übers. u. erkl., som 3 Del: „Die Schriften", 1868, Lpz.

Psalmerne. Luthers Udlægninger ere samlede i Erlanger-Udg. af de lat. Værker, B. 14—20; desuden: Mart. Lutheri Scholae ineditae de Psalmis habitae annis 1513—1516 . . . edid. J. C. Seidemann, Dresden 1876, 2 B. — Calvin, Comm. in librum Psalmorum, ed. A. Tholuck, Berlin 1836, 2 B. — E. Rüdinger, Libri Psalmorum paraphrasis latina . . ., Görlitz 1580—81. — M. Geier, Comm. in Psalmos Davidis, Dresden 1668, forøget Udg. Lpz. 1697 fol. — de Wette, Comm. üb. die Ps., Heidelb. 1811, 5 Udg. ved G. Baur. 1856. — Hengstenberg, Comm. üb. die Ps., 2 Udg. Berlin 1849—52, 4 B. (Epokegjørende for Ps.' theolog. Udlægning.) — H. Hupfeld, Die Ps. übers. u. ausgelegt, 2 Udg. ved E. Riehm, Gotha 1867—72 (Værdifuldt Repertorium). — J. J. S. Perowne, The Book of Psalms. A new Translation, with Introductions and Notes, critical and explanatory, 5 Opl., London 1883. — T. K. Cheyne, The Book of Psalms translated, London 1884. — — Praktiske Komm. af A. Tholuck (2 Opl. Gotha 1873), Umbreit (2 Udg. Hamb. 1848) og E. Taube (3 Opl. Berlin 1884). — — De messianske Psalmer. L. Reinke (Kath.), Die mess. Ps., Gieszen 1857. 58, 2 B.

Ordsprogene. M. Geier, Proverbia regum sapientissimi Salomonis cum cura enucleata, Lpz. 1653. — A. Schultens, Prov. Salomonis versionem integram ad hebraeum fontem expressit atque commentarium adjecit. Leiden 1748. — E. Elster, Comm. üb. die Salom. Sprüche, Gött. 1858. — H. F. Mühlau, De Proverbiorum, quae dicuntur Aguri et Lemuelis origine atque indole, Lpz. 1869.

Ijob. Gregor d. Store († 604), Expositio in beatum Job seu Moralium libri XXXV. — J. de Pineda (Kath.), Commentarii in librum Job, Madrid 1597—1601, 2 B. fol. (smlgn. Walch, Bibl. theol. sel. IV, 490). — A. Schultens, Liber Jobi cum nova versione ad Hebraeum fontem et commentario perpetuo, Leiden 1737. 2 B. — K. Schlottmann, Das Buch Hiob verdeutscht u. erläutert, Berlin 1851. — Le livre de Job. Trad. de l'Hébreu par E. Renan. Etude sur l'age et le caractère du poëme, 3 Opl., Paris 1865. — A. B. Davidson, A Commentary grammatical and exegetical on the Book of Job, with a Trans-

lation, vol. I (Kap. 1—13, 22; ikke mere udkommet), London 1862. — H. H. Bernard, The book of Job, as expounded to his Cambridge pupils ... edited ... by Frank Chance, London 1864. — Hengstenberg, Das Buch Hiob erläutert. 2 Dele. Berlin 1870 og Lpz. 1875. — A. Merx, Das Gedicht von Hiob. Hebr. Text, krit. bearb. u. übers., nebst sachl. u. krit. Einl., Jena 1871. — S. Cox, A commentary on the book of Job with a translation, London 1880. — G. L. Studer, Das Buch Hiob ... übers. u krit. erläutert, Bremen 1881. — G. H. B. Wright, The Book of Job. A new critically revised Translation, with Essays on Scansion, Date etc., London 1883.

Højsangen. J. G. Herder, Lieder der Liebe, die ältesten u. schönsten aus dem Morgenlande, Lpz. 1778. — F. Delitzsch, Das H. untersucht u. ausgelegt, Lpz. 1851. — Hengstenberg, Das H. Salomonis ausgelegt, Berlin 1853. — C. D. Ginsburg, The song of songs, with an historical and critical commentary, London 1857. — S. J. Kämpf (Jøde), Das H., aus d. hebr. Originaltext ins Deutsche ubertr., wie auch sprachl. u. sachl. erläutert u. mit einer umfassenden Einl. versehen, Prag 1877.

Rut. C. L. F. Mezger, Liber Ruth ex Hebr. in Lat. versus perpetuaque interpretatione illustr., Tüb. 1856. — C. H. H. Wright, The book of Ruth in Hebrew, with a crit.-revised text (efter 28 Haandskr.) . . . and a gramm. and crit. commentary; to which is appended the Chaldee Targum, London 1864.

Klagesangene. J. Tarnov, Comm. in threnos Jeremiae, Rostock 1627 og 42. — J. H. Pareau, Threni Jeremiae philol. et critice illustrati, Leiden 1790. — C. A. H. Kalkar, Lamentationes critice et exegetice illustr., Køpenh. 1836. — W. Engelhardt, Die Klagl. Jeremiä übers. u. ausgelegt, Lpz. 1867. — E. Gerlach, Die Klagelieder Jeremiä erkl., Berlin 1868. — L. A. Schneedorfer (Kath.), Die Klagl. des Pr. J. erkl., Prag 1876. — Indledning: C. Flöckner (Kath.), Über den Verf. der Klagl., Tüb. Theol. Quartalschr. LIX (1877) S. 187—280.

Prædikerens Bog. M. Geier, Comm. in Salomonis regis Israel Ecclesiasten succinctus, Lpz. 1647. — S. Schmidt, Comm. in librum Salomonis regis, ebraice Koheleth..., Straszb. 1691. — A. Knobel, Comm. ub. das B. Koh., Lpz. 1836. — E. Elster, Comm. üb. den Prediger Sal., Gött. 1855. — Hengstenberg, Der Pr. S. ausgelegt,

Berlin 1859. — C. D. Ginsburg, Coheleth, commonly called the Book of Ecclesiastes, . . . with a Commentary, histor. and crit., London 1861. — P. Kleinert, Der Pr. S., Berlin 1864 (Progr. des Friedr.-Wilh.-Gymn.). — E. H. Plumptre, Ecclesiastes, or the Preacher, with Notes and Introduction, Cambr. 1881. — E. Renan, L' Ecclésiaste, trad. de l'hébreu avec une étude sur l'age et le caractère du livre, Paris 1882. — C. H. H. Wright, The Book of Koheleth, commonly called Ecclesiastes, considered in relation to modern criticism, and to the doctrines of modern pessimism, with a crit. and gramm. commentary, London 1883. — P. Kleinert, Sind im Buche K. auszerhebr. Einflüsse anzuerkennen? Theol. Stud. u. Krit. 1883, 761—782 (smlgn. ogsaa Herzogs Realencykl. ² XII).

Ester. Indledning. Kelle: Vindiciae Estherae. Freib. 1820. — Baumgarten, De fide l. Estherae commentatio historico-critica, Halle 1839. — J. A. Nickes (Kath.), De Estherae libro et ad eum quae pertinent vaticiniis et psalmis libri tres, Rom 1856, 2 B. — P. Cassel, Das B. Esther, Berlin 1878.

Esra og Nehemja. Indledning. A. F. Kleinert, Über die Entstehung, die Bestandtheile und das Alter der Bb. E. u. N., Beitr. zu d. theol. Wiss. v. den Proff. zu Dorpat, Hamb. 1832, I, 1—304. — E. Schrader, Die Dauer des zweiten Tempelbaues. Zugleich ein Beitrag zur Kritik des B. E., Theol. Stud. u. Krit. 1867, S. 460—504. — R. Smend, Die Listen der Bb. Esra u. Neh. Zusammengestellt und untersucht. Basel 1881.

Daniel. M. Geier, Praelectiones academicae in Danielem prophetam, Lpz. 1667. — L. Bertholdt († 1822), Dan. aus d. Hebr.-Aram. neu übers. u. erkl., Erl. 1806. 1808, 2 Dele. — H. A. C. Hävernick, Comm. üb. das Buch D., Hamb. 1832. — E. B. Pusey, Daniel the prophet, Oxford 1864. — P. S. Desprez, Daniel or the Apocalypse of the Old Test., London 1865. — R. Kranichfeld, Das Buch D. übers. u. erkl., Berlin 1868. — Th. Kliefoth, Das Buch D. übers. u. erkl., 1868. — — Indledning: a) For Ægtheden: Hengstenberg, Beitr. zur Einl. ins A. T., B. I, S. 1—360, Berlin 1831. — Hävernick, Neue krit. Untersuch. üb. das Buch D., Hamb. 1838. — J. M. Fuller, An essay on the authenticity of the book of D., Cambr. 1864. — W. Volck, Vindiciae Danielicae, Dorpat 1866. — C. P. Caspari, Zur Einführung in das Buch D., Lpz. 1869. —

F. Lenormant, Die Geheimwissenschaften Asiens. Die Magie u. Wahrsagekunst der Chaldäer. (En af Forf. forøget tysk Overs. af: Les sciences occultes en Asie, Paris 1874) Jena 1878, S. 525—71 — b) Mod Ægtheden: F. Bleek, Abhandl. üb. Verf. u. Zweck des B. Dan., Schleiermachers, de Wettes u. Lückes Theol. Ztschr. 1822, S. 171—294; Samme i Jahrb. f. deutsche Theol. 1860, S. 45—101. — H. G. Kirmsz. Commentatio historico-critica exhibens descriptionem et censuram recentiorum de Dan. libro opinionum, Jena 1828. — c) Frz. Fraidl, Die Exegese der siebzig Wochen Daniels in der alten und mittleren Zeit, Graz 1883.

Paa den **Gyldendalske Boghandels** Forlag er udkommet:

OM
JESU CHRISTI PERSON OG LIV.
EN RÆKKE STUDIER

af

Pastor **Hans Knudsen.**

Af en Anmeldelse i »*Berlingske Tidende*« tillader Forlæggeren sig at anføre følgende:

. . . »Den, der søger Skriften, finder imidlertid snart, at han savner Oplysning om dette eller hint Punkt, medens han mangen Gang med Sorg maa tilstaa, at han ikke veed, hvor en saadan Oplysning er at finde. Til mangfoldige Søgende af denne Art svare vi: Hvad Du søger, er at finde i det Værk, vi her omtale. Forfatteren er i Besiddelse af stor Lærdom og af en misundelsesværdig Hukommelse, der sætter ham istand til paa ethvert Punkt at trække Tropperne sammen og gjøre Brug af sin omfattende Viden. Dertil taler han i en jevn forstandig Stil, maaske af og til lidt bredt i Formen, men ikke anderledes, end at han bliver forstaaelig for Menigmand og Lægmand, til hvem vi anbefale Bogen, og blandt hvem vi ønske den den størst mulige Udbredelse. *Det er en Bog, som har sin selvskrevne Plads i Sogne- og Skolebibliotheker og i Læseselskaber blandt alle Stænder, som overhovedet i ethvert kristeligt Hus;* selv i saadanne Hjem, hvis aandelige Behov er tilfredsstillet med Romaner og Aviser, kunde Bogen sikkerlig gjøre sin Virkning. Ingenlunde er dog hermed dens Rækkevidde betegnet. Den er saa indholdsrig, at den er *et fortrinligt Hjælpemiddel for Præster og theologiske Studerende*, som sikkert ikke behøve nogen Opfordring, men nok selv ville finde og paaskjønne, hvad der her bydes dem. Bogen giver nemlig Bidrag til Dogmatik, Ethik, Skriftfortolkning, Religionshistorie, Historiens Filosofi og kristelig Apologetik og er dertil i sin Helhed et Opbyggelsesskrift, idet den baade taler vækkende til de Sovende og Ligegyldige og trøster de Bekymrede; man læse det udmærket smukke Afsnit: »Den Hellig Aands Vidnesbyrd« (S. 115).

Et Værk, der har en aandelig Rækkevidde, som den her angivne, har Krav paa almindelig Opmærksomhed, især naar Udførelsen er præget af saa megen Dygtighed, som i nærværende Tilfælde. Hvad der endvidere giver Forf s Ord Vægt, er den Omstændighed, at han som mangeaarig Præst og Missionær kjender Livet med dets Anfægtelser

og Kampe temmelig ud og ind, og at han øjensynlig har en god Del Erfaringer i Ryggen, hvorom hans Værk paa hver Side vidner. Dette har drevet Lysten til Abstraktioner og Almenbetragtninger ud af ham, saa at han intet Sted henfalder til den bekjendte «Præketone», men «tager Tyren ved Hornene». Han gjør noget Lignende, som Gambetta sagde om sig selv, at han vilde gjøre: han sidder ikke og venter, til Folk komme til ham, men han søger dem op i deres Huler. Han kjender den forgyldte Elendighed og Forstandens utallige Sofismer for at slippe udenom den Afgjørelse, som Kristendommen fordrer. Heller ikke den fornemme Videnskab imponerer ham; han er selv Videnskabsmand og giver sig ufortrødent i Kamp med Enhver, som efter hans Skjøn træder Kristendommen eller hvad den angaar for nær; hvorfor vi ogsaa finde ham at baxes ret livlig f. Ex. med Ægyptiologerne Lepsius og Lieblein (1, 587). Hvem den videnskabelige Palme her tilfalder, skulle vi af gode Grunde vel vogte os for at udtale Men dette er sikkert, at Forf. baade her og overalt taler med en ubestikkelig Sandhedskjærlighed, hvilket kommer deraf, at han er en troende Kristen, der gaar sin Herres Ærinde, og som veed, at han har at afholde sig fra Svinkeærinder for egen Regning. Derfra stammer den Naturlighed, som præger Stilen, og den fuldstændige Frihed for Lyst til at glimre eller til at agere aandrig. Opgaven lægger saa stærkt Beslag paa Forf. og faar ham saaledes til at fordybe sig deri, at hans Fremstilling af og til træder Læseren imøde med en vis ru Barskhed, som alligevel virker velgjørende derved, at man uvilkaarlig faar det Indtryk, at denne Mand kan man stole paa. Maaske bliver det ogsaa ad denne Vej bedre forstaaeligt, at Forfatteren, ikke blot i denne Bog, men ogsaa i hans øvrige Arbejder, mere taler som en Lovens Mand, end som Evangeliets Mand, ɔ: fortrinsvis betoner Kristendommens Fordringer og imødegaar al Halveren, alle Forsøg paa at knibe ud eller at «slippe med Mindre». . . . Det er en Selvfølge, at Forf er en bibelkyndig Mand, og særlig paa dette Punkt besidder han udmærket Dygtighed og forstaar, som ovenfor bemærket, at fremdrage saadanne Elementer, især af Literatur og Historie, som kunne bidrage til at kaste Lys paa Sagen, hvorfor man ogsaa i intellektuel Henseende lærer meget af ham. Ejendommeligt for hans Værk er Behandlingen af Skriftens Profetier, som for Nutidens Bevidsthed i Reglen svømme ud i det ubestemt Taagede, men som her fastholdes i Kontinuitet med den virkelige Histories Fakta, saa at deres historiske Opfyldelse Skridt for Skridt paavises. Herved rykker Kristendommen os ganske nær paa Livet, da Profetierne endnu ingenlunde alle ere opfyldte, og det Spørgsmaal ligger da nær, hvorledes Nutiden i dette Punkt er stillet.

. . . .

. . . .

At give en i det Enkelte gaaende Redegjørelse for Bogens Plan vilde betydelig overstige en Anmeldelses Grænser, som den nærværende Kun saa meget kunne vi sige, at den er særdeles indholdsrig og bevæger sig paa Videns forskjellige Omraader. Den er aabenbart et Resultat af mange Aars Studium og af en lang Livserfaring og er *en Pryd for den theologiske Literatur*, ikke blot hos os, men i ethvert Land, hvorhen Kristendommen er naaet.»

I—II Afdeling (3 Dele) 16 Kr. 50 Øre.